

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Földrajzi köznevek az ómagyar kor mikrotoponimáiban

Témavezető: dr. Tóth Valéria

A dolgozatot készítette: Iscsenkó Natália

V. magyar

Debrecen, 2009.

Tartalomjegyzék 1

I. Bevezetés	3
II. Kutatástörténeti áttekintés	4
III. A fogalmak tisztázása	6
III. A földrajzi köznevek rendszerezése	8
IV. A korai ómagyar kor földrajzi közneveinek vizsgálata	12
1. Domborzati nevek	12
1.1. Hegyek, halmok, dombok nevei	12
A) Általános kiemelkedést jelentő földrajzi köznevek	13
a) Jövevényszavak, mint hegyföldrajzi köznevek	13
b) Belső keletkezésű földrajzi köznevek	17
B) Hegyek részei	21
a) Állati testrészhez való hasonlóság által motivált földrajzi köznevek	21
b) Térbeli helyzetviszonyítás által motivált hegyföldrajzi köznevek	25
2. Völgynevek, mélyen fekvő területek, gödrök nevei és azok részei	26
2.1. Völgynevek és azok részeinek nevei	26
2.2. Mélyen fekvő területek, gödrök nevei	29
3. Határnevek	32
3.1. Gazdaságtörténeti nevek	32
3.2. Talajtakaró minőségét jelentő földrajzi köznévk	36
4. Bokrok, erdők nevei	37
Felhasznált irodalom	40

I. Bevezetés

Dolgozatomban az ómagyar kori földrajzi köznevekkel foglalkozom. A földrajzi köznevek témakörében meglehetősen sok szakirodalom áll a rendelkezésünkre. Különösen az utóbbi évtizedekben sok e kérdéssel is foglalkozó munka született. Olyan áttekintésről azonban, mely átfogja a kor összes földrajzi köznevét, nincs tudomásom. Célom, hogy az ide vonatkozó munkák szintézisével megpróbáljak rövid, de átfogó képet adni a magyar nyelv ómagyar kori földrajziköznév-állományáról. Vizsgálatom nem terjed ki az egész Magyarország területére, csupán 12 vármegye földrajziköznév-állományát dolgozom fel Abaúj, Arad, Baranya, Bars, Bács, Bihar, Bereg, Békés, Bodrog, Borsod, Csanád és Csongrád vármegye területéről. A vizsgálat tárgyát képező megyék az ország különböző területén helyezkednek el, nem alkotva egységet. Természetesen kisebb-nagyobb területi egységek képződnek, de ez nem ad lehetőséget arra, hogy általános érvényű, országos megállapításokat fogalmazzunk meg. Az általam vizsgált korpusz a Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból című munkából (későbbiekben HA.) kigyűjtött mintegy félszáz földrajzi köznév, mely előfordul helynévként önmagában (pl. *Bérc*, *Hegy* stb.), illetve helynevek előtagjaként (pl. *Bérc-fok* stb.), valamint utótagjaként állva (pl. *Hosszú-hegy*, *Közép-bérc* stb.).

Dolgozatomban a következő felépítést követem.

Elsőként a Kutatástörténeti áttekintés fejezetben röviden áttekintek néhány olyan munkát, melyek eredményeit dolgozatomban felhasználtam, illetve melyek segítségemre voltak abban, hogy kialakítsam saját nézőpontomat a témában. Majd mielőtt rátérnék a földrajzi köznevek vizsgálatára, két kérdéskör tisztázását tartom fontosnak. Először is a címben szereplő fogalmak definiálását. Ez azért is fontos, mert a szakirodalomban több meghatározás is létezik a földrajzi köznévre, valamint a mikrotoponima fogalmára egyaránt. Éppen ezért szándékomban áll, hogy e meghatározások összevetésével kialakítsam azt a definíciót, ahogyan én látom célravezetőnek értelmezni a fogalmakat, és amit aztán munkámban magam is alapul veszek.

Ugyanígy eltérnek a vélemények a földrajzi köznevek rendszerezésében is. Az eltérést leginkább az eredményezi, hogy a szakemberek különböző szempontokat vesznek rendszerezésük alapjául. Éppen ezért szükségszerű egy egységes szempontrendszer alapján felépített kategorizálást kiválasztani, mely egyszerűsége miatt alkalmas keret lehet nagyobb névanyag elemzéséhez.

Munkám második egysége a földrajzi köznevek elemzése, melynek alapjául HOFFMANN ISTVÁN rendszerezése szolgált. Ezt a rendszert azonban némileg módosítva fogom alkalmazni, kizárólag azokat a kategóriákat használva fel, melyek az általam kigyűjtött földrajziköznév-anyagra érvényesíthetők.

Munkám zárásául pedig igyekszem összefoglalni mindazokat az eredményeket, melyeket dolgozatomban elértem.

II. Kutatástörténeti áttekintés

E rövid áttekintésben bemutatok néhány olyan nagyhatású munkát, mely a földrajzi köznevek témakörével foglalkozik, de ameyek különböző módszereket felhasználva és más-más célok elérésére készültek.

1. Egyes munkák középpontjában a **d e f i n í c i ó a l k o t á s**, a földrajzi köznév fogalmának meghatározása áll. Ez teljesen indokolt is, hiszen bármely kutatás legfontosabb szempontja magának a tárgyának a meghatározása. A földrajzi köznév fogalmának meghatározásával foglalkoznak munkájukban LŐRINCZE LAJOS (1946: 22) és KÁZMÉR MIKLÓS (1949: 301). Ők a névadáshoz kötik a fogalom meghatározását, vagyis azt tekintik földrajzi köznévknek, amit az emberek elsődlegesen használnak fel ebben a funkcióban. MAÁ CZ ENDRE (1953: 15) és KISS LAJOS (1972: 250) a térszíni formákat jelölő közszavakat sorolják a földrajzi köznevek közé. ÁGOSTON MIHÁLY inkább a szó elhelyezkedésével foglalkozik, vagyis azzal, hogy az adott köznév hogyan vesz részt a helynévalkotásban, előtagként vagy utótagként (1984: 13). HOFFMANN

ISTVÁN szerint pedig bármely közszót lehet használni a hely bármely fajtájának megjelölésére (1993: 36).

2. Ahhoz, hogy egy vizsgálat eredményes legyen, szükségszerű a tárgyát alkotó anyagot valamely rendszerbe illeszteni. Ám erre sincs egységes módszer, a rendszerezést is nagyban befolyásolják a szempontok. A földrajzi köznevek rendszerezését KÁZMÉR MIKLÓS (1949: 301) és BALOGH LAJOS (1997: 37) szemantikai alapon végezték el, míg KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996: 121) és HOFFMANN ISTVÁN (1993: 36) névtani alapon rendszerezett. Ezekről a munkákról a földrajzi köznevek rendszerezése című fejezetben bővebben is szólok.

3. A földrajzi köznevek leírásában ugyancsak fontos részterület lehet a szóföldrajzi vizsgálat. TÓTH VALÉRIA A földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata című tanulmánya foglalkozik e témával, melyben a földrajzi köznevek vizsgálatánál felhívja a figyelmet egy nyelven kívüli tényezőre is, arra tudniillik, hogy „az ilyen típusú nevek területi szempontjait nagymértékben meghatározzák a földrajzi viszonyok, a terület domborzati jellege (1997: 263).

4. Egyes munkák vizsgálatukat nem terjesztik ki a földrajzi köznevek egészére, hanem csak egy-egy jelentésmezővel foglalkoznak. Itt kell megemlítenünk RESZEGI KATALIN munkáját is, melynek témája a régi magyar hegyföldrajzi köznevek szótörténeti vizsgálata (2004: 145). Szintén egy jelentésmezőt fog át, de már szélesebb körben HEFTY GYULA ANDOR Magyar Nyelvőrben folytatásokban megjelent írása, A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben, ahol sok hegyrajzi köznevet említ ugyan, de meglehetősen röviden beszél róluk.

5. Egy-egy földrajzi köznévv sokoldalú, részletező bemutatása számos munka középpontjában áll. Hegyföldrajzi köznevek vizsgálatát végzi el N. SEBESTYÉN IRÉN: *Hegy, fok* illetve *Mál, ság, sziget* című munkáiban (1951: 120), mint ahogyan RESZEGI KATALIN: *a Bérc, hegy, halom a régi helyneveinkben* (2004: 145) című írásában is a három leggazdagabban adatolható hegyrajzi köznévvvel foglalkozik részletesen. Azonban nemcsak a fent említett hegyrajzi köznevek fordulnak elő nagy számban, a korai ómagyar korban, *völgy* szavunk valamint 'völgy' jelentésű szavaink is gazdagon adatolhatók. NEMES MAGDOLNA: Néhány 'völgy' jelentésű földrajzi köznévv a

magyarban (2003: 459) című írásában röviden bemutatja a gyakrabban, illetve kevésbé gyakran előforduló völgyneveket. FÖLDES LÁSZLÓ: A telek földterület jelentéstörténete (1971: 418) című írásában, mint ahogyan KÁLMÁN BÉLA is (1953), a *telek* szavunk vizsgálatát végzi el munkájában, etimológiai szempontokat szem előtt tartva. *Mál* szavunk etimológiai vizsgálatát pedig többek között LŐRINCZE LAJOS (1947: 24) végezte el összehasonlítva azokat más hasonló keletkezésűnek vélt földrajzi köznevekkel. Ezek a munkák részletesen foglalkoznak egy-egy földrajzi köznévi etimológiájával, jelentésével, hangtani fejlődésével, nyelvföldrajzi viszonyaival stb. A víz jelentésű földrajzi köznevekről is nagyszámú munka született, ám ezzel a szómezővel dolgozatomban nem foglalkozom, hiszen gazdag problémaköre miatt ödálló dolgozat témája, melyet DRÓTOS ESZTER írt meg szakdolgozatában (2009). Számos más munkával is találkoztam a tanulmányaim során, ám céloom itt nem ezek felsorolása, csupán néhány olyan munkát akartam megemlíteni, mely dolgozatom megírásában segítségemre volt.

III. A fogalmak tisztázása

1. A fenti rövid szemle után, mint már a bevezetőben is említettem, fontosnak tartom, hogy kísérletet tegyek a dolgozatom címében szereplő fogalmak tisztázására, mivel azok külön-külön is nagy jelentőséggel bírnak. Mikor egy tudományos munkát akarunk írni, első dolgunk kell, hogy legyen a kutatásunk tárgyának meghatározása, jelen esetben a földrajzi köznévi terminus definiálása. Ám ennek a gyakran használt fogalomnak a meghatározásában a nyelvészeti szakirodalom nem egységes: eltéréseket figyelhetünk meg például abban, hogy mik is tartoznak egyáltalán a földrajzi köznevek közé. Egyesek tágabb jelentésben használják, míg mások egészen leszűkítik azoknak a szavaknak a körét, melyek ide sorolhatók.

KISS LAJOS szerint földrajzi köznévi tekinthetjük azt a szót, amely „földrajzi fogalmat fejez ki, és a földfelszín kisebb-nagyobb darabját, természetes vagy

mesterséges részét jelöli” (1972: 250). Tehát a földrajzi köznevek segítségével jellemezni tudunk egy-egy tájat anélkül is, hogy tulajdonnevek használatára lenne szükségünk, jelzőkkel és földrajzi köznevekkel pedig konkretizálni is tudjuk a helyet.

MARKÓ IMRE LEHEL nem fogalmaz meg definíciót, hanem szerinte az a fontos, „hogy az adott térfelszín minden objektumának megnevezése bekerüljön a gyűjteménybe” (1981: 197).

LŐRINCZE LAJOS szerint „A földrajzi köznevek a szókincs azon részei, melyeket egy közösség a földrajzinév-alkotásban elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész megjelölésére, azaz földrajzi fogalmat jelölő főnevek” (1947: 65).

MAÁ CZ ENDRE földrajzi fogalmat jelölő szavakról beszél, melyek jelölik a térszíni formákat (hegy, domb, csúcs), a vízrajzi helyeket (tó, mocsár, láp) a növényzetet (erdő, rét, kaszáló), valamint a területet (1953).

KÁZMÉR MIKLÓS a következőképpen alkotta meg saját definícióját: „Földrajzi köznévek nevezem a közszó-kincsnek azt a csoportját, amelyet a közösség a szemlélet alapján működő földrajzinév-alkotásnál elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész jelölésére. Ugyanezt a tájismeret és a munkaterület bővülésével csak differenciáló elemekkel ellátott földrajzi nevek által tudja csak megoldani” (1949: 301).

ÁGOSTON MIHÁLY nem is annyira a fogalom definiálásával foglalkozik, mint inkább az elfoglalt helye érdekli, az ő meghatározása szerint a földrajzi köznévi földrajzi nevek utótagjaként szerepel leginkább, mintegy azok fajtáját megjelölve (1984: 13). Hasonló gondolatmenetet követ BALÁZS JÁNOS is, hiszen ő a köznevek tulajdonnevek mellett elfoglalt helyéről és funkciójáról ír (1963: 49).

A földrajzi köznévi terminust legegyszerűbben HOFFMANN ISTVÁN fogalmazza meg, aki szerint bármely közszót felhasználhatunk a hely fajtájának megjelölésére, és ezeket a közszókat földrajzi közneveknek nevezzük (1993: 36). Ezek szerint bármely olyan köznévi lehet földrajzi köznévi, melyet az ember, földrajzi területek megjelölésére használ, és ez megszilárdult már, mint helyet jelölő közszó. Valószínűleg ez a meghatározás a legcélravezetőbb.

A jelentés meghatározásán túl tisztáznunk kell azt is, hogy a földrajzi köznévi és a földrajzi névi fogalmak nem azonosak. KISS LAJOS e két fogalom kapcsolatát így

fogalmazza meg: „Különbség, de ugyanakkor szoros kapcsolat is van a földrajzi köznevek és a tulajdonnevek közé számító földrajzi nevek, azaz a földrajzi terminológia és a földrajzi nomenklatúra között. Az egyedi meghatározásra, azonosításra szolgáló földrajzi nevek gyakran tartalmazznak egy vagy több földrajzi köznevet, sőt valamely földrajzi köznévi egymagában is átváltódhat földrajzi névvé. Arra is van eset, hogy valamely földrajzi névből földrajzi köznévi válik” (1972: 250-251).

Az áttekintett megfogalmazások alapján azokat a közszavakat tekintem földrajzi közneveknek, melyekkel az ember, földrajzi hely fajtáját nevezi meg, álljon az önmagában, földrajzi név elő- vagy utótagjaként.

2. A következő tisztázandó fogalom, mely nyomatékos eleme a címnek: a mikrotoponima. A mikrotoponímiai névkincs, azaz a határjárások névanyaga, mint ahogy HOFFANN ISTVÁN is megjegyzi, különösen fontos az ország névtani képének felvázolásához. A határjárások névanyaga olyan módon különbözik a településnevektől, mint ahogyan a helynevek különböznek a személynevektől. A mikrotoponimák gyakran ismétlődnek egy-egy vidéken, általában közszói lexémák alkotják, és etimológiai vizsgálatuk során képet kaphatunk annak a területnek a nyelvtörténetéről, amelyen előfordultak. Ez alapján nagy jelentőséggel bírnak a nyelvtörténeti kutatásban.

Ebbe a névkincsbe tartozik tehát minden olyan név, mely a településneveken kívül valamely földrajzi helyet tulajdonnévvel jelöl meg.

3. Az az időszak, melyben a földrajzi közneveket vizsgálom, az ómagyar kor, a magyar nyelvtörténet azon időszaka, mely a honfoglalástól a mohácsi csatavesztésig tartott.

III. A földrajzi köznevek rendszerezése

Ahhoz, hogy képet kapjunk hazánk földrajziköznév-kincséről, elengedhetetlen azok rendszerezése. Mint ahogyan az elnevezés jelentésében, ebben is különbözik a kutatók véleménye. Többen többféleképpen, más-más szempontok alapján csoportosították a földrajzi közneveket.

KÁZMÉR MIKLÓS a földrajzi nevek csoportosításában a helyet jelölő közneveket a funkciójuk (pl. közlekedést szolgáló tájrész nevei: *allé, csapás, rámpa*), a térfelszíni jellegzetesség (pl. térszínforma-nevek: *domb, hát, gödör, oldal*), a terület hasznosíthatósága (gazdálkodástörténeti nevek: *mező, pást, irtvány, tábla, rét*) és az adott területen lévő növényzet (növényzeti gyűjtőnevek: *erdő, fiatalos*) alapján rendszerezi (1949: 301). Úgy gondolom, e csoportosítás tovább finomítható. Igaz, hogy szerepelnek benne csoportok és alcsoportok is, azonban az egyértelműség kedvéért pl. a térszínformanevek csoportot én további alcsoportokra osztanám. Továbbá a gazdaságtörténeti nevek és az adott területen lévő növényzet elnevezésű csoportokban előfordulhat átfedés is. Ha pl. az *erdő* szavunkat nézzük, ez bekerülhet a gazdaságtörténeti nevek és a növényzet alaján elkülönített nevek közé is.

KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996: 121) a rendszerezés első szempontjával a természeti adottságokat veszi, azaz a térszíni jellegzetességet (*hegy, oldal, domb, part, sziget, szugoly, fenék, halom*), a talajminőséget (*homok, fövény, sivatag*), az adott terület növénytakaróját (*erdő, berek, füzes*) és a terület jellemző állatvilágát (*gólyás, rókás*). Külön csoportot alkotnak azok a földrajzi köznevek, melyek a használati funkcióra utalnak, mint például a földművelésre (*szar, puszta, kert, rét, kaszáló, mező, sor, föld*), a növénytermesztésre (*szőlő, almás, szilvás*), a gazdálkodásra (*tábla, telek*) és az állattartásra (*legelő, páskom, tilalmas*). Ezek a munkák a földrajzi közneveket jelentéstani, valamint funkcionális szempontból csoportosítják. Ez utóbbi írásban is megkérdőjelezhető a felosztás pontossága, feltehető, hogy bizonyos kategóriák összevonhatók, mások külön alkategóriákra oszthatók.

Ezen kívül nem keverendő össze a földrajzi köznévként és a földrajzi nevekben igen nagy számban előforduló egyéb közszei elem sem. A földrajzi nevekben előforduló közszei elemeket szemantikai alapon három kategóriába lehet sorolni BALOGH LAJOS szerint.

1. A hagyományos értelemben vett földrajzi köznevek, amelyeknek jelentése elsődlegesen földrajzi, topográfiai jellegű: *dűlő, erdő, hegy* stb.
2. amelyeknek elsődleges vagy alapjelentése nem földrajzi, topográfiai jellegű, de áttételesen, főként előtaggal gyakran földrajzi névvé válnak: *kút - Tüskési-kút, híd -*

Dobogó-híd.

3. amelyeknek önmagukban semmilyen földrajzi vonatkozásuk nincs, csak viszonyító elemek a névszerkezetben: *kis, nagy, alsó, felső* (1997: 37).

A földrajzi terminológiát is csoportokra lehet osztani aszerint, hogy milyen térbeli viszonyokat fejeznek ki. Ez az osztályozás a térképész szemével néz a névanyagra, és aszerint rendezi őket csoportokba, hogy milyen módon jelölik egy domborzati térképen. Így BALOGH LAJOS további alkategóriákra osztja a földrajzi közneveket annak alapján, hogy milyen térbeli viszonyt fejeznek ki. Így léteznek: **a**, Nulla dimenziós földrajzi köznevek: térképen pontszerűen jelöltek, gyakorlatilag elhanyagolható a térbeli kiterjedésük: *kút, forrás, tanya, verem* stb. **b**, Egy dimenziós földrajzi köznevek. A térképen vonallal jelöltek: *út, dűlő, ösvény, vasút* stb. **c**, Két dimenziósak a területet jelölő földrajzi köznevek körében fordulnak elő: *tábla, tag, szőlő, rét, erdő* stb. **d**, Három dimenziósak végül azok a névelemek, amelyek a síkból kiemelkedő domborzati viszonyokat fejeznek ki: *halom, domb, hegy, völgy* stb.

Nem gondolom, hogy munkám szempontjából e felosztás eredményekre vezetne, csupán azért vettem be a csoportosítások bemutatásába, hogy lássuk, hányféle szempont szolgálhat alapul a földrajziköznév-kincs vizsgálatában.

A rendszerezések áttekintése után úgy vélem, hogy a legteljesebb és munkámban legjobban használható rendszerezés HOFFMANN ISTVÁN munkája. Ezért a továbbiakban ezt az osztályozást követem a földrajzi köznevek elemzésében.

HOFFMANN ISTVÁN által elkészített osztályozási modellben a helynévfajtákat hét nagy csoportra oszthatjuk, s ezeken belül is alcsoportokat különíthetünk el. Így a víznevek csoportjába tartoznak a folyóvizek, állóvizek, ezek részeinek, valamint a kutaknak illetve a forrásoknak a nevei. A vízparti nevek csoportja foglalja magában a vízpartok, félszigetek szigetek, mocsarak és lápok neveit. Nagy és több alcsoportra osztható kategóriát alkotnak a domborzati nevek, melyek körébe tartoznak a hegynevek, a völgyek és ezek részeinek nevei, a sík felszínű területek, valamint az egyenetlen felszínű területek nevei is. Következő csoport a tájneveké, majd a határneveké, mely magába foglalja a szántóföldek, kertek (gyümölcsösök, szőlők), a rétek, legelők, valamint az erdők neveit. A hatodik kategóriát a lakott területek képviselik, melybe

beletartoznak a közigazgatási egyégek, a helységnevek, a településrész-nevek az utcanevek és a tanyanevek. Végül az utolsó csoportba az építménynevek tartoznak, mint pl. a lakóháznevek, középületek nevei, kocsmák, csárdák, gazdasági célú építmények, állomásnevek, utak, vasútvonalak, hídnevek, kisebb építmények, mint a keresztek, kemencék nevei, illetve a bányák, határvonalak nevei (1993: 36).

Természetesen e csoportosításnak vannak olyan részei, melyekkel én nem foglalkozom, mivel az általam vizsgált névanyagban nem kerültek elő.

Az alapvető fogalmak tisztázása után rátérek a földrajzi köznevek vizsgálatára, amit azzal kezdek, hogy azokat – felhasználva HOFFMANN ISTVÁN rendszerezését – kategóriákba sorolom, és e kategóriák szerint haladva fogom az egyes földrajzi közneveket külön-külön tárgyalni. Nem használom fel mind a hét kategóriát, mivel pl. a víznevek, a lakott területek nevei, valamint az építmények neveinek vizsgálata nem célom.

Elsőként a hegyek, dombok, halmok neveit csoportosítom és vizsgálom: *bérc, domb, hegy, hegyes, halom, mál, tető, hát, fej, fő*, ezek után egy következő nagyobb fejezetben a völgyneveket és ezek részeinek neveit veszem számba: *aszó, ág, áj, völgy, árok, szurdok, mart, alj*, majd végül a határnevek, szántóföldek és rétek nevei: *mező, rét*, valamint az erdők, ligetek nevei következnek: *berek, irtvány, erdő*.

IV. A korai ómagyar kor földrajzi közneveinek vizsgálata

1. Domborzati nevek

1.1. Hegyek, halmok, dombok nevei

Az általam vizsgált névanyagban 12 hegyföldrajzi köznévv szerepel. Ezek legtöbbje ma is általános használatú, mások viszont csak nyelvjárásban fordulnak elő, esetleg már ki is haltak.

Nagy számuk és változatosságuk miatt külön kategóriákba kell sorolnunk őket. Négy alkategóriát különítettem el a hegyföldrajzi közneveken belül annak megfelelően, hogy milyen jelentéstani vonatkozásaik vannak.

A hegyföldrajzi közneveket alapvetően két nagyobb csoportra oszthatjuk. Így egyik csoportba tartoznak az általános kiemelkedést jelentő szavak, mint amilyen pl. a *bérc*, *hegy*, *halom*, *kő*, *gyűr* stb. Ezen a kategórián belül további két csoportot különíthetünk el: a jövevényelemeket és a belső keletkezésű lexémákat. A jövevényelemek közé tartozik a *bérc* és a *halom*, minthogy mindkét földrajzi köznévv szláv eredetű, míg a *hegy*, a *kő* a *gyűr* és a *domb* belső keletkezésűek, jórészt alapnyelvi lexémák. A másik nagy csoportba a hegy részét jelentő szavak tartoznak, melyek mindegyike belső keletkezésű, azonban ezeket is alkategóriákra oszthatjuk. Állati tesztrészhez való alaki hasonlóság alapján jöttek létre a következő földrajzi köznevek: *mart*, *mál*, *farok*, *fej*, *fő*, *hát*, *oldal*. Térbeli helyzetviszonyítást fejeznek ki ugyanakkor a *tető*, *tő*, *alj* elemek.

A) Általános kiemelkedést jelentő földrajzi köznevek

a) Jövevényszavak, mint hegyföldrajzi köznevek

A hegyföldrajzi köznevek általam elkülönített első csoportjába tartozik a *bérc* és a *halom*. E két szó szláv eredetében a szakirodalom véleménye megegyezni látszik. Minthogy mindkét szó idegen nyelvből való átvétel, hozzájuk semmiféle motiváció nem kapcsolható. A *bérc* és a *halom* szavunkkal foglalkozik RESZEGI KATALIN *Bérc, hegy és halom* régi helyneveinkben című munkája, mely részletesen vizsgálja a szó eredetét, hangtani fejlődését, átvételének időpontját, jelentésbeli viszonyait, valamint korai ómagyar kori területi elterjedtségét. Felhasználva ennek az írásnak a főbb eredményeit és az általa használt szakirodalmat, a *bérc* szavunkról a következőt mondhatjuk el.

1. A **bérc** szavunk legkorábbi előfordulása a 12-13. századra tehető, az OklSz. szerint 1214: *bercy*, a TESz. adatai szerint 1135/1262/1566. A névanyagban legtöbbször az 1200-as évek 2. felétől találkozhatunk a *bérc* szóval. Az általam vizsgált névállomány első adata 1228-ból származik, Bars vármegyéből adatható. Az átvétel időpontja ismeretlen.

A Czuczor-Fogarasi szótár a *bérc* szó jelentését „tető, magaslat, orom, különösen hegytető, hegyorom, a hegyláncból kiemelkedő magasabb csúcs”-ként adja meg. A Magyar Szótörténeti Szótár szintén a ’hegytető, sziklás hegyorom’ jelentést közli’. Az ÚMTSz. szerint a szó jelentése: ’hegy’, ugyanakkor említ kisebbfajta domb, emelkedés-ként való használatát is. A két megadott jelentés között csak magasságbeli különbség van. A Magyar Szótörténeti Szótár szerint a *bérc* jelentése hegytető, sziklás hegy. A TESz. (’hegy, hegytető’), valamint az ÉrtSz (’ sziklás hegycsúcs ’) is a fentiekhez hasonló jelentés tulajdonít a szónak. Mint láthatjuk a forrásokban fellelhető jelentések között árnyalatnyi különbségek vannak. Ez azzal magyarázható, hogy az ország domborzati képe változatos, és míg egyes területeken már az ott szokatlan kisebb talajemelkedést is hegynek nevezik, máshol, hegyes vidéken viszont csak a nagyon magas kiemelkedést nevezik így. Tehát a jelentés viszonylagos és területenként eltér, a hozzá társított képzet alapján.

Eredetét tekintve a TESz. szláv, véli. Erre magyarázatul szolgálnak a szerb-horvát *brdec* 'kis hegy, domb' jelentésű szó, valamint a bolgár *бръдце*, a szlovén *brdce*, a cseh *Brdcehn*, mely szavak az ősszl. **brdo* 'domb' folytatói. A TESz közelebbi forrásként a szerb-horvátot nevezi meg, míg MSzSz. és az ÉrtSz. csupán a szó dél-szláv eredete mellett foglalnak állást (szb-hv: *brdec*, szlovén *brdce* 'domb, kis hegy'). EtSz. ismeretlen eredűnek tekinti, a Czuczor-Fogarasi szótár pedig német és szláv szavakkal azonosítja *bérc* szavunkat. RESZEGI KATALIN (2004: 153) szerint azonban a lexéma szóföldrajzi megoszlása nem látszik támogatni a fent említett elképzelést, mivel az ország északi, északkeleti vármegyéiben adatolható nagy számban. Mivel a szó a szláv nyelvek mindegyikében megtalálható elképzelhető, hogy az átadó nyelv valamely keleti szláv lehetett, azonban ennek bizonyítására nem áll megfelelő adatmennyiség a rendelkezésünkre, éppen ezért, egyértelműen nem tudunk állástfoglalni a szó eredetének a kérdésében. LŐRINCZE LAJOS (1910: 23) szerint az átvételkor egy zártabb *i* lehetett a szó belseji magánhangzó, mely nyíltabbá válhatott. Arra azonban, hogy a szó belseji *d* valamint a szóvégi magánhangzó hogyan tűnt el, nincs megnyugtató magyarázat, a szó hangtani fejlődése nem követhető végig.

A *bérc* lexéma a korai ómagyar korban területi megoszlását tekintve nem egyenletes, hiszen az adatok nagy része két vármegyére korlátozódik, melyeken kívül csak elszórtan, igen kevés számban fordul elő egy-egy adat. Így Borsod vármegyében 26 adatban szerepel a *bérc* földrajzi köznevünk. Ezek közül 4 alkalommal áll helynév utótagjaként az 1298: *Kvzepberech* (Gy. 1: 760), 1298/390: *Kuesbere* [f: *Kuesberc*] (Gy. 1: 785.) helynevekben, valamint 22 alkalommal önállóan köznévként a következő adatokban: 1284/366: *Berch* (Gy. 1: 795), +?1292: *Beerch* (Gy. 1: 799); 1299: *berch* (Gy. 1: 794). Abaúj vármegyében 16 adat található, melyek mindegyike köznévi előfordulás, pl.: 1243: *Berch* (Gy. 1: 79), 1256: *Berch* (Gy. 1: 124), 1261: *Berch* (Gy. 1: 105), Bars vármegyében pedig csak 4 földrajzi köznévként előforduló *bérc* lexéma adatolható: 1228: *berch* (Gy. 1: 433), [1272–90]: *Beerch* (Gy. 1: 434); 1283: *Berch* (Gy. 1: 460). Bihar vármegyében 3 alkalommal adatolható a *bérc* szavunk: 1310/338: *Beerch* (Gy. 1: 662), 1329/358: *Berch* (Gy. 1: 644) és további 2-2 a lexémát tartamazó adat szerepel Baranya (1267/380: *berch* (Gy. 1: 369), 1332: *Berch* (Gy. 1: 275));

Bereg (1338/339: *berch* (Gy. 1: 533), 1341/342//XVIII: *Bercz* (Gy. 1: 541)); valamint Árva vármegyében (1316: *Berch* (Gy. 1: 196), 1325: *Berch* (Gy. 1: 197)).

2. A **halom** lexéma első előfordulása 1055-ből a Tihanyi Apátság Alapítóleveléből adatható 1055: „indeque adaruk fee poft ad luazu *holma*” (TA). A vizsgált korpusz anyagában 1015-ös említése az első, Baranya vármegyéből, jelenlegi ismereteim szerint ez a *halom* szó legkorábbi adata.

A TESz. a szó első előfordulását 1055-ből közli, ekkori jelentése 'alacsonyabb domb; niedriger Hügel'. Az ÉrtSz. három jelentését adja meg a szónak, miszerint egyrészt 'kisebb, enyhe hajlatú domb', másrészt 'egy rakásban lévő, egymásra hányt dolgok összessége', harmadrészt pedig 'valamiből a szokottnál nagyobb tömeg, mennyiség'. A földrajzi köznévszemponjából mindkét esetben az első jelentés a mérvadó, tehát ez az elsődleges. A Czuczor-Fogarasi szótár a *halom* szavunknak 2 olyan jelentést is tulajdonít, mely számomra vizsgálati szempontból fontos és időben legkorábbi. Így az „az egyenes földszínen többé-kevésbé földdomborodó testtömeg”, valamint a „Természet működése által alakított nagyobbféle földdomborodás valamely téren, síkon, mely mindazáltal kisebb, hogy sem hegynék lehetne mondani” jelentés is releváns dolgozatomban szempontjából.

Eredetét tekintve megegyeznek a vélemények, csupán az átadó nyelvről vallanak eltérő nézetet. A TESz. szerint szláv eredetű, példának az óegyházi szláv *chľmь* alakot hozza, továbbá más későbbi szláv nyelvekben meglévő szavakat is felsorol. A forrása azonban közelebbről nem határozható meg. Csupán a Czuczor-Fogarasi szótár nevez meg több más nyelvben hasonló értelemmel bíró szót is úgy, mint a szláv *cholm*, latin *collis*, szanszkrit *koll* (halmoz), finn *kallis*. Bár más nyelvekben is hasonló a szó hangalakja, minden későbbi keletkezésű munka egyértelműen szláv származtatása mellett foglal állást.

Az átvétel időpontja nem adatható. Az óoroszról (= ókeleti szláv) való eredeztetéshez fel kellene tennünk, hogy az óoroszban már a 9. sz.-ban **cholmь*-féle volt az ősszl. **chľmь* folytatása; az általam áttekintett irodalom szerint azonban ez nem valószínű. Én mégis feltételezem, hogy lehetséges ez a változás. Az óorosz nyelv hangrendi kiegyenlítődésre törekedve (CVC) felépítésű szótagokra, így kialakulhatott a

cholmь. Ebből a szóból, pedig analógiásan változott a szláv *ь* hang mélyhangrendű magyar *u*-vá. Ez a feltételezés azonban még további vizsgálatra és bizonyításra szorul.

A szó a vizsgált vármegyékben gazdagon adatható, 31 alkalommal fordul elő, területileg az ország középső felére koncentrálódva, illetve déli, dél-nyugati részén elszórtan. Borsod vármegyében 5 olyan helynév található melyben a halom lexéma szerepel, pl.: 1303/352//450: *Holm* (Gy. 1: 815), 1279: *Keweldholma* (Gy. 1: 812), [1067 k.]/267: *Scenholm* (Gy. 1: 807); Abaúj vármegyében szintén 5 alkalommal adatható: 1256: *Garaboshalm*, (Gy. 1: 125), 1318: *Holum* (Gy. 1: 139); Békés vármegyében 4: [1330 k.]: *Balwanusholma* (Gy. 1: 515), 1326: *Forcakhalm* (Gy. 1: 503), 1329/476: *holm* (Gy. 1: 507); Bihar vármegyében 10, pl.: +1214/334/342: *Gucharholma* (Gy. 1: 643), +1214/334: *Hatar Holmi* (Gy. 1: 643); Bács vármegyében 2, pl.: 1206: *Holmod* (Gy. 1: 237), 1323: *hoolm* (Gy. 1: 213); Baranya vármegyében szintén két alkalommal fordul elő a halom földrajzi köznévi helynevek elemeként (+1015/+158//403: *Hamuholm* (Gy. 1: 406), 1252: *Kesedholma* (Gy. 1: 400)); valamint 1-1 alkalommal Bodrog (+1092/+274//399: *Holm*, (DHA. 285)); Bars 1342: *holm*, (Gy. 4: 288)); és Csanád vármegyékben szerepel a lexéma (1211: *Hoyouholmu ~ Hoyoholmu* (Gy. 1: 864)).

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy mindkét fent említett földrajzi köznévi szláv eredetű, ebben a szakirodalom véleménye megegyezik, azonban az, hogy az átadó nyelv melyik volt, tisztázatlan. Mindkét lexéma kiemelkedést nevez meg. A *bérc* jelentése 'hegy, hegytető', illetve 'domb, halom', területtől függően. A *halom* földrajzi köznévi pedig alacsonyabb dombot nevez meg. Lényeges különbséget a lexémák szóföldrajzi vizsgálata mutat, hiszen míg *bérc* szavunk a vizsgált névanyagban az észak-keleti vármegyékben fordul elő nagy sűrűségben, addig a *halom* szavunk az egész magyar nyelvterületen elterjedt, ám egy-egy vármegyében nem nagy számban adatható.

b) Belső keletkezésű földrajzi köznevek

A belső keletkezésű földrajzi köznevek csoportja négy lexémát foglal magába. Ebbe a kategóriába tartozó földrajzi köznevek ugyanúgy általános kiemelkedést jelentenek, azonban ellentétben a jövevénynevekkel, ezek közül három (*hegy, domb, kő*) ősi örökség, a *gyűr* pedig ismeretlen eredetű. Ezt a négy földrajzi köznevet jelentéstani, etimológiai és szóföldrajzi szempont alapján vizsgálom, áttekintve az ide vonatkozó szakirodalmat.

1. A **hegy** szavunk első előfordulása 1055-ből a Tihanyi Apátság Alapítóleveléből adatható (*harmuhig*) (TESz., EWUng.). A névanyagban található legkorábbi adata a Baranya vármegyei 1212-es *Naghhegh* (Gy. 1: 329).

Jelentését tekintve a EtSz., a TESz. és az ÉrtSz. árnyalatnyi különbségekkel a magas talajemelkedést jelöli meg. A TESz. ezen kívül 'valaminek a csúcsa' jelentést is tulajdonít neki, mint ahogyan az ÉrtSz. szerint is jelent a hegy szavunk 'valaminek csúcsban végződő részé'-t.

A szó eredetével kapcsolatban sok és sokféle, akár teljesen ellentétes elképzelés látott napvilágot. Míg VÁMBÉRY ÁRMIN a török jövevényszavak között említi szójegyzékében (1870: 151), addig a Czuczor-Fogarasi szótár a hangzásban és jelentésben rokon sínai, német, angol, svéd és dán rokon alakokat sorol fel. Későbbi szakirodalmak, a TESz., EtSz. és az ÉrtSz. valószínűsítik, hogy a szó ősi örökség, csupán az nem tisztázott, hogy a finnugor vagy esetleg az urali korig vezethető-e vissza. A rokon nyelvi megfelelések azonban vitatottak éppen ezért nem egyértelmű a szó eredeti jelentése sem. A finnugor alapalak **kac'a* lehetett. A következő rokonnyelvi adatokat hozhatjuk fel az elképzelés bizonyítására: szam. jur. *χoi* 'hegyhát <vízvázalasztó>'; jen. *ku'eo, kuiju* 'hegyhát'; tvg. *koaja* 'ua.'; szelk. *ke, kee, kii* 'magas part, domb'. Ha a finnugor kori alapalakot tekintjük, a magyar hangalak kialakulása a következő módon magyarázható: a szóbelseji magánhangzó eredetileg veláris volt, s ez a rákövetkező palatális mássalhangzó (fgr. *c, esetleg *δ') hatására palatalizálódhatott; vö. *here, hölgy, hős*. A palatalizáció az ősmagyar korban a *k > χ (>h) hangfejlődés

lezajlása után mehetett végbe.

Hegy szavunk a vizsgált névanyagban 21-szer fordul elő, legelterjedtebb Abaúj vármegyében, ahol 9 helynévben szerepel, mint pl.: +1264/324: *Fekethehygh* (Gy. 1: 71), 1255: *Hygyshyg* (Gy. 1: 40), 1270/272: *Huzevheg* (Gy. 1: 82) továbbá Borsod vármegyében ahol 5 helynévi adatban szerepel, pl.: 1298/390: *Borsowhyg* (Gy. 1: 785), 1248/326: *Hegus* (Gy. 1: 767), vaamint előfordul még 2-2 alkalommal Baranya (1330/477: *Gerechygh* (Gy. 1: 247), 1212/397/405: *Naghhegh* (Gy. 1: 329)); Bihar (1177/1202–3]/XV: *N – – – nhig* (Gy. 1: 656)); és Bodrog vármegyében (1338/439: *Kerekhegh* (Gy. 1: 720)), végül egy alkalommal Bereg vármegyében is (1349: *Baturheg* (Gy. 2: 403)).

2. Domb szavunk legkorábbi előfordulásaként a vizsgált korpuszban az Abaúj megyei 1329-es adatot említhetjük meg (1329/406, *domb*, Gy. 1: 154). A TESz. az OklSz. alapján első előfordulását 1307-re teszi: „Peruenit ad unum *Kerekdumb*” (OklSz.).

A *domb* szavunk jelentését tekintve a szakirodalom véleménye megegyezik. Mindegyik forrás kiemelkedésnek nevezi, eltérés csak abban van, hogy pl. a TESz. szűkítve a jelentéskört, természetes földkiemelkedésnek nevezi, utalva a létrejöttére, az MNyTSz. viszont a kisebb jelzőt használja, mellyel a kiemelkedés méretére utal. Továbbá az MNyTSz. úgy is árnyalja a szó jelentését, hogy meghatározza, milyen a kiterjedése a kiemelkedésnek. Ezek az árnyalatnyi különbségek talán területi adottságokra vezethetők vissza, mint minden domborzati név méretének meghatározása. Mivel nem az egyes területek földrajzi közneveivel foglalkozom, hanem általában a földrajzi köznevekkkel, így csupán a földkiemelkedés jelentést veszem számba, eltekintve minden, a jelentést szűkítő jelzötől.

Eredetét tekintve egyértelműen mondhatjuk, hogy ősi örökség, mégpedig az ugor korból. A TESz, az ETSz. és a SzófSz. egyöntetűen ugor kori szónak tekintik.

Álláspontjukat a következő rokonnyelvi alakokkal támaszthatjuk alá: vogul *tömp* 'domb', tump 'sziget', *tamp* 'orr, pofa' (állaté), ugor alapnyelvi alakja **t..mp..*, valami kiemelkedő (domb, sziget) (ETSz., TESz., SzófSz.)

Az ugor **t..mp..* alapalaktól a magyar *domb* kialakulását tekintve szintén

egyértelműek és azonosak a vélemények, a szó eleji ugor **t* valószínűleg a *b* hatására zöngés *d*-vé lett. Ha viszont a *t* a *b* hatására zöngésült, akkor előbb az *mp>b* hangváltozás mehetett végbe, ez a denazalizáció pedig éppen a zárhang zöngésülésével indult meg: *mp>mb*. Az viszont tisztázatlan, hogy a denazalizáció során miért nem tűnt el a nazális.

A vizsgált névanyagban a *domb* szó előfordulására csak nagyon kevés, mindössze három, elszórtan egy-egy vármegyében lévő adat van. Abaúj (1329/406: *domb*, Gy. 1: 154); Bars (1342: *dumb*, A. 4: 288); és Bihar (1347: *domb*, Gy. 1: 46) vármegyékben szerepel *domb* szavunk önállóan földrajzi köznévként.

3. Gyűr szavunk legkorábbi előfordulását az OklSz. közli, 1198: Quorum nomina hes sunt *Guyre*. A TESz. ennél későbbre, 1300-ra teszi a szó első előfordulását. A vizsgált névanyag első adata 1326-ból, Abaúj vármegyéből adatható: *Nogh Gyur*, (Gy. 1: 40).

A szó elsődleges jelentése a TESz. alapján 'domb, bucka', SZŐKE BÉLA rövid írásában egy másik jelentést is megnevez, miszerint gyűr földrajzi köznévként „vizenyős, csádás talajból kiemelkedő domb”.

A TESz. ismeretlen eredetű szóként tartja számon, a SzófSz. azonban honfoglalás előtti török jövevényszónak véli, ezt alátámasztja a kazáni *dzir* szóval, melynek jelentése 'ráncol', amely jelentés nagyon közel áll a magyar *gyűr* szavunk 16. században megjelent, a gyűrítés folyamatát jelentő igéhez

Mivel a 13. sz.-ban élő *gyűr* szavunk jelentését nem motiválhatta a 16. században megjelenő ige, valószínűtlennek tartom a török származtatás jogosságát.

A vizsgált névanyagban mindössze egyetlen adat van erre a földrajzi köznévre. Ebben az adatban is utótagként szerepel: *Nagy-gyűr*, Abaúj vármegyéből adatható (+1326/[1400 k.], *Nogh Gyur*, Gy. 1: 40, 142).

4. Általános kiemeledést jelentő kő földrajzi köznévként első adata a Baranya vármegyei +1015-ből való *Kwbalvan* (Gy. 1: 331).

Jelentésének meghatározásában a szakirodalom véleménye egybehangzó. A *kő* lexéma elsődlegesen 'szilárd ásvány vagy kőzet', valamint 'nagy kő, szikla kőszirt' jelentése van (Oklsz, TESz, ETSz). Ahogy Nemes Magdolna is írja dolgozatában, földrajzi köznévi értelemben azonban 'kiemelkedő sziklát, esetleg sziklacsoportot' is jelent (2005: 113). Hefty Gyula pedig 'hegy' jelentést is tulajdonít *kő* földrajzi köznevünknel (1911).

Eredetével kapcsolatban sem merülnek fel kétségek, mindegyik általam ismert szakirodalom ősi örökégnak tekinti a finnugor korból (TESz, ETSz, Nemes, Hefty, SzófSz.). Alapalakja a **kiβe* lehetett, melyből a *kő* szavunk szabályos hangmegfeleléssel alakult.

Területi megoszlását tekintve a *kő* lexéma hegyrajzi köznévként 3 alkalommal szerepel Borsod vármegyében (1315/339: *Chokasku*, Gy. 1: 736, 767; 1248/326: *Fyuzerku*, Gy. 1: 768; 1333: *Lyukaskew*, Gy. 1: 805), valamint két alkalommal Abaúj vármegyében (1331: *Hasathkeu*, Gy. 1: 40; 1270/272: *Mylychkw*, Gy. 1: 40). Továbbá találunk még a névanyag adataiban hely megnevezésére szolgáló *kő* lexémát (pl.: Bars vármegyéből, 1253-ból *Soulumku* (Gy. 1: 426), ugnainnen 1329/520-ból *Hollokw* (Gy. 1: 465), valamint Borsod vármegyéből 1248/326-ból *Forkosku* (Gy. 1: 767)).

E kategóriába tartozó lexémákról összegzésképpen elmondható, hogy mindegyik talajemelkedést nevez meg, különbség közöttük csak méretbeni, hiszen míg a *hegy* magas talajemelkedést jelöl, addig a *domb* és a *gyűr* alacsonyabbat, a *kő* köznevünk pedig a fentebb említettek alapján mindkettőt jelentheti. Eredetére nézve az ismeretlen eredetű *gyűr* földrajzi köznéven kívül a többi ősi örökség. A *hegy* feltehetően a finnugor esetleg az urali korból, a *domb* az ugor korból, a *kő* pedig a finnugor korból származó régiség. Szóföldrajzi vizsgálatuk azonban már nagyobb eltérést mutat, mivel a *hegy* földrajzi köznév az egész nyelvterületen gazdagon adatható, a *kő*, a *domb* és a *gyűr* lexémákra pedig csupán néhány vármegyében szerepel egy-két adat.

B) Hegyek részei

a) Állati testrészhöz való hasonlóság által motivált földrajzi köznevek

Ebbe a kategóriába a vizsgált névanyag négy földrajzi közneve sorolható. Ezek a lexémák olyan domborzati helyeket neveznek meg, melyek alakjukban hasonlítanak valamely állat valamely testrészére.

1. Mart szavunk első előfordulása az ETSz. és a TESz. szerint 1215 k., az OklSz 1231-re datálja. A vizsgált névanyagban 1306-os évben fordult elő (*mogos moth* [olv.: *morth*], Gy. 1: 484).

Jelentését illetően megegyeznek ETSz, a Cz-F. és a TESz. véleménye is megegyezik, a 'vízpart, illetve kiemelkedés, domb, melynek partja van' jelentést tulajdonít a szónak.

A TESz. a szót ismeretlen eredetűnek tekinti. Az ETSz. feltételezi, hogy a 'mar' igéből származhat, mégpedig annak a *-t* befejezett melléknévi igenévi alakjából főnevesült. Ezt a nézetet a TESz. egyértelműen elutasítja, tévesnek véli. Szerintem, ha hasonlóságon alapuló névátvitelnek tekintjük, lehet a *mar* ige származéka. Mivel egy meredek part, melyet a víz sodrása alakított ki, illetve egy olyan domb, melynek meredek partját valamilyen erők alakították ki, hasonlíthat valamely kimart dologhoz. Ezt a magyarázatot is érdemes fontolóra venni HEXENDORF EDIT szerint (1956: 446). N. SEBESTYÉN IRÉN a md. mar 'Haufe; Grabhügel', valamint szj. mari 'Berg', a kar. marg és a taz. mark szavakat nevezi meg rokonnyelvi megfelelőként, ahol a szóvégi *-g, -k*, kicsinyítő képzők (1947: 244). Ezek a példák pedig igazolni látszanak PAIS DEZSŐ azon nézetét, miszerint a mart szó végén lévő *-t* kicsinyítő képző (1913: 103)

A vizsgált névanyagban csupán egyetlen olyan adatot találtam, mely földrajzi köznevet jelöl. Itt sem önállóan, hanem utótagként áll, előtagja egy tulajdonság (*magas-mart*). A hely Bars vármegyében található (1306, *mogos moth* [olv.: *morth*], Gy. 1: 484).

2. **Mál** szavunk legkorábbi előfordulása a TESz. adatai alapján 1156: „Quarum meliores sunt hec: Mosula, malos, furnod, surlou”, az OklSz. ennél későbbre, 1229-re teszi első előfordulását „Locum aptum ad vineas et arandum qui uocatur Beseneumal”.

Jelentésével kapcsolatban kisebb eltérésektől eltekintve megegyeznek a vonatkozó szakirodalombeli vélemények. A TESz. több jelentését is megkülönbözteti, ebből kettőt említhetünk meg mint olyat, mely jelentősséggel bír munkám szempontjából. Így jelent a *mál* szó elsődlegesen 'hegyoldalt', de jelenti még valójában elsődlegesen az 'állat hasi részét'. Az ÚMTSz. elsődleges jelentésként említi az 'állat hasi részét', ezen kívül jelent még 1339-ben 'rossz minőségű, agyagos földet', és csak harmadsorban említi a 'délnek fekvő hegyoldal' jelentést. A SzófSz. véleménye is megegyezik abban, hogy a szónak e két jelentése létezik. Ugyanezen a véleményen van az MTSz. is. Leginkább abban van az eltérés a jelentés meghatározásánál, hogy melyik oldala a *mál* a kiemelkedésnek. LŐRINCZE LAJOS azon a véleményen van, hogy bár az írásos adatok nagy többségében a *mál* délnek fekvő hegyoldalt jelent, ez mégsem törvényszerű. Hiszen, ha az *árnyékmál* összetételt tekintjük, északi oldalon van a *mál*, mivel az *árnyék* a népnyelvben széltől, fagytól védett, hűvös helyet jelent (1947: 25). Tekintsük egyszerűen hegy vagy domb oldalának a *mált*, eltekintve attól, hogy melyik égtáj felé néz. Mivel a szó jelenti az 'állat hasi részét', talán ez adhat a *mál* földrajzi köznévnél egy pontosabb jelentésmeghatározást. Hiszen ha a megnevezés hasonlóságon alapult, akkor a megnevezett hegy, ill. domboldal hasonlít egy állat hasi részére.

Eredetét tekintve ősi finnugor korból származtatható (TESz.), ennek alátámasztására a TESz. hasonló jelentésű, hangzású rokonnyelvi alakokat vonultat fel. Ilyenek a votj. *mola*, *mol* szavak, melyek jelentése 'mell, mellrész, *mál*; ingelő, ingmel', *möl* madárnak (pl. lúdnak) nyak alatti része a lábak között', *möla* 'bordák alatt lévő hasrész embernél s állatnál'; Uf. *Mola gurez* 'kerek magános hegy (tkp. Hasas hegy)'. A Czuczor - Fogarasi szótár a *má-* gyökből származtatja, a SzófSz. pedig a *mell* szavunkkal azonosítja, mint annak mély hangrendű változatát. N. SEBESTYÉN IRÉN szerint azonban a *mell* és *mál* szavunk elválasztandó egymástól, hiszen „a helynévi *mál* nyelvünk legősibb rétegéhez tartozó térszínforma-név, s alapjelentése 'a földfelszín

domborulata” (1950: 120). Ezt a nézetet bizonyítják a zürjén és szamojéd nyelvekben meglévő rokonnyelvi megfelelőik is.

Nemcsak a jelentésben tehát, de az eredeztetésben is eltérnek a vélemények. N SEBESTYÉN IRÉN ugyan kizárta a *mál* és *mell* szavaink kapcsolatát, én még is azon a véleményen vagyok, hogy lehet közük egymáshoz ugyanúgy, mint az olyan térszínformanévnek, mint a *fej*, *fő*, *hát*, *far*, melyek metaforikus névátvitellel vették magukra a földrajzi köznévi jelentést.

Területi megoszlását tekintve mindössze három, az ország területén elszórtan adatolható *mál* földrajzi köznevet találtam. A névanyag 1350-ből említ egy adatot Baranya vármegyéből (*Perekudmal*, A. 5: 360) valamint ugyaninnen 1252-ből egyet (*Yrugmal*, Gy. 1: 399), továbbá 1279-ből Bihar (*Pyspukymal*, Gy. 1: 683), valamint 1256-ból Abaúj vármegyéből (*Sermal*, Gy. 1: 132).

3. Fő szavunk hegyföldrajzi köznévként való előfordulására mindössze egy olyan adatot találtam, melyben helynév utótagjaként, hegy részét nevezi meg: *Sztan-fő*, a Sztan hegy orma, Borsod vármegyéből, 1315/339-ből adatolható (*Stanfeu* Gy. 1: 767). A TESz. ennél későbbre, 1327-re teszi az első előfordulását. Korábbi időpontot csak az ETSz. nevez meg, 1138-ból említve rá adatot, de ez is bizonytalan.

Jelentését tekintve mindegyik forrás (TESz. ETSz. CzF. SzófSz. MNyTSz.) elsődlegesnek a ’legfontosabbat, legfelsőt’ nevezi meg. E jelentések közül a hegyrajzi köznévként álló *fő* szempontjából a legfelső a mérvadó, hiszen az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság szerint a lexéma földrajzi köznévként valamely terület felső részét vagy kezdetét jelenti. NEMES MAGDOLNA (2005: 51) HEFTY GYUÁVAL (1911: 167) egyetértve azt írja munkájában, hogy a nyelvterület egyes részein *fő* szavunk jelenti a ’hegy tetejét’ is. Abban is megegyeznek a források, hogy a jelentés szemléleti alapja a fej, mint a legfelül elhelyezkedő testrész. Ez a hasonlatosság motiválhatta a hegytető *fő* megjelölését.

Eredetével kapcsolatban többféle elképzelés is napvilágot látott. VÁMBÉRY ÁRMIN török eredetűnek gondolta (1870: 115), a Cz-F pedig sínai, török, latin és német szavakkal azonosította. Későbbi szakirodalmak azonban egyértelműen ősi örökségnek

tekintik, a finnugor esetleg az urali korból, melynek alapalakja **päγe* lehetett. Ebből az alakból fejlődött ki a *fő* és a *fej* szavunk is.

4. Hát szavunk legkorábbi előfordulása az Oklsz. adatai szerint 1109: „Uadit ad orientem ad metam terream que wlgariter *Erhat* uocatur”, a vizsgált korpusz szerint pedig 1327/589: *Bekas hat*, (Gy. 1: 636), Bihar vármegyében.

Jelentése 1109-ben a TESz adatai szerint ’szélesebb tetejű magaslat, földhát’. A Czuczor-Fogarasi szótár szerint jelenti valaminek a felszínét, legmagasabban álló részét, illetve az állatnak, embernek a testrészét. HEFTY azon a véleményen van, hogy a szó a hegyes területeken ’földkiemelkedés felső részét’, az Alföldön pedig ’hosszan elnyúló talajemelkedést’ jelent (1911: 209). Az ÉrtSz alapján azt mondhatjuk, hogy a testrésznévi jelentésből alakult ki a *hát* szavunk földrajzi köznévi jelentése.

Eredetét a szakirodalom kétféleképpen magyarázza. Míg korábban VÁMBÉRY ÁRMIN török eredetűnek vélte (1870: 150), a későbbi TESz már ősi örökségnek tekinti, és az urali **kutte* alapalakból származtatja.

Ezen szavunk hegyföldrajzi köznévként mindössze 3-szor szerepel a vizsgált anyagban. 1 adat Bereg vármegyéből származik (1341/342//XVIII.: colles *Haatth*, Gy. 1: 519, 541), ahol kis dombot nevez meg, a másik pedig egy földhátat, magaslatot Csongrád vármegyéből (1332: *Haat*, Gy. 1: 904), valamint szintén magaslatot jelöl Bihar vármegyéből (1327/589: *Bekas hat*, Gy. 1: 636).

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy az állati testrészhez való hasonlóság által motivált földrajzi köznevek mindegyike a magaslatot, illetve annak valamely részét nevezi meg. Így a *mart* szavunk ’kiemelkedést, dombot’ jelent, a *mál* ’hegyoldalt’, a *fő* ’hegy tetejét’ és a *hát* ’széles tetejű magaslatot’. Eredetét tekintve mindegyik ősi örökség, egyedül a *mart* szavunknál merülnek fel ezzel kapcsolatban kétségek. Nagyon kevés számban adathatók hegyföldrajzi köznévként: a *fő* és a *mart* egy-egy alkalommal, míg a *mál* és a *hát* három alkalommal más-más vármegyében.

b) Térbeli helyzetviszonyítás által motivált hegyföldrajzi köznevek

Annak alapján, hogy egy magaslat mely részén helyezkedik el a nevezett földrajzi terület, illetve a magaslat, hegy, domb mely része szolgál az egész kiemelkedés elnevezésére, különítettem el ezt az alkategóriát. Ide tartoznak a *tető*, *tő* hegyföldrajzi köznevek. Ezek a domborzati kiemelkedés egy-egy részét jelölik meg.

1. A *tető* szavunkra a legkorábbi adat a névanyag szerint a *Felső? teteje* (1256) helynévben található, mely hegy megnevezésére szolgál. Ugyanezt az adatot jelöli meg első előfordulásnak az OklSz is. A 13-14.-ik századi előfordulásban a szótárak véleménye megegyezik.

Legkorábbi jelentése a TESz. szerint a 'hegynek, épületnek, fának stb. a felső része, csúcsa', valamint 'hegynek, dombnak legfelső, viszonylag lapos része' (ÉrtSz.). Ez a jelentés logikusan magyarázható, ha figyelembe vesszük a szó származtatását.

Eredetét tekintve korábban Vámbéry Ármin török származásúnak vélte (1870: 180). Későbbi szakirodalmak, a TESz, az ETSz, a SzófSz szerint szófajváltással keletkezett a *tetszik* ige *tetik* 'látszik' alakjából ő folyamatos melléknévi igenév képzővel. A *tetszik* szó eredete azonban a mai napig tisztázatlan.

Három előfordulása adatolható. Kettő Bihar (1327/589: *Kowachtetheo*, Gy. 1: 636; 1256/284//572: *Felsytethey*, Gy. 1: 675); valamint egy Bars vármegyében (1293: *Lukatheteu* ~ *Lucatheteu*, Gy. 1: 462, 488), minden esetben helynevek utótagjaként. E három adatból egy alkalommal jelöl az előtag tulajdonságot, a másik két adatban az előtag valószínűleg a tulajdonos lehet.

2. *Tő* földrajzi köznevünre a vizsgált névanyag legkorábbi előfordulásként az 1211-es Bodrog vármegyei adatot nevezi meg: *Hagymás tő*. Az OklSz, a TESz, az ETSz és a SzófSz 1055-ből közli a szó első előfordulását: „ex inde admagnam uiam queducit adaruk *tue*” (TA). Helynévbeli előfordulástazonban a fent említett szakirodalmak nem neveznek meg.

Jelenti 'fának, növénynek a földfelszínnel érintkező legvastagabb részét' (TESz), ami motivációul szolgált a 'hegy, domb közvetlenül a föld felszínénél, azzal

legnagyobb felületen érintkező részének' elnevezésére, mely jelentés HEFTY szerint hegyrajzi köznévként tulajdonítható a *tő* lexémának (1911: 367).

Mint ahogyan legtöbb hegyföldrajzi köznevünk, ez is finnugor eredetű; vö.: zürjén *din*, votják *din*, cseremisiz *ten*. A szó finnugor kori alapalakja **tine* lehetett (TESz), melynek ekkori jelentése feltételezhetően a 'fának, növénynek a legvastagabb, földfelszínnel érintkező része'.

A vizsgált névanyagban a *tő* szavunk hegyföldrajzi köznévként 4 alkalommal fordul elő, Bodrog vármegyében három (1211: *Fuentuhout* Gy. 1: 706; 1211: *Hagimastuh*, collic. ~ *Hagmastuh*, Gy. 1: 706; [1322 u.]: *Oroztew* (Gy. 1: 710); valamint Bihar vármegyében, egyetlen adatban (+1214/334: *Regne Thuy*, Gy. 1: 643).

E két hegyrajzi köznévről a fentiek alapján elmondható, hogy *tető* szavunk belső fejlemény a *tetszik* igéből, *tő* szavunk pedig ősi örökség a finnugor korból. A *tető* a hegy legfelső részét, a *tő* pedig annak legalsó részét jelenti. A korai ómagyar korban ritkán fordulnak elő helynevekben hegyrajzi köznévként, csupán három-négy alkalommal adatolhatók elszórtan egy-egy vármegyében.

2. Völgynevek, mélyen fekvő területek, gödrök nevei és azok részei

Ebbe a csoportba 7 földrajzi köznév tartozik, melyek mindegyike használatos ma is. Változatosságuk miatt külön kategóriákba kell sorolnunk őket, mint a hegyrajzi közneveket is, így az első csoportot a Völgynevek és azok részeinek nevei című alkategória alkotja, melybe beletartoznak a *völgy*, az *aszó* és a *szád* földrajzi köznevek. A második csoport a Mélyen fekvő területek, gödrök nevei, mely magában foglalja az *árok*, *áj*, *lyuk* és *verem* lexémákat.

2.1. Völgynevek és azok részeinek nevei

1. A völgy szavunkra a HA legkorábbi adata az +1015-ből Baranya vármegyéből való *Völgy*. A TESz., az ETSz., az OklSz. és a SzófSz. a *völgy* szavunk legkorábbi

előfordulását 1211-re teszik: „Inde tendit per *Furizuelgi* varsus aquillonem” (Pannh. Tih. 1/5). E korai szóalak jelentése: „hegyek, magaslatok közötti, alacsonyabban fekvő terület.

Az ETSz. eredeti jelentését, mint folyómeder határozza meg. A vizsgált névanyag alapján úgy gondolom, mindkét jelentés elfogadható és helytálló.

Eredetét tekintve a vélemények többsége megegyezik: bizonytalan eredetűnek csak a SzófSz véli. Mind a TESz., mind az ETSz. az urali korból származó ősi örökségnek tartja, ami elfogadható, tekintve a szabályos hangmegfelelést. Urali alapalakja *βαδκε*, melynek eredeti jelentése ’folyószakasz’ lehetett. A szóbeljei magánhangzó palatalizálódását a *δ* idézte elő, a két uráli kori mássalhangzó, *δk* pedig *l*-é, majd *lgy*-vé alakult a magyarban.

A szó a névanyagban 40 alkalommal fordul elő. Csupán egy eset van, mikor önmagában helynévként áll (*Völgy*), legtöbb esetben, alapalakban vagy birtokos személyjeles származékában a helynevek utótagjaként szerepel (*Almás-völgy*, *Apavölgye*). Legtöbb völgy Abaúj vármegyében található (10). 9-9 adat szerepel a névanyagban Baranya (pl.: [+1235]/350/404: *Apatywelgh*, Gy. 1: 285; 1252>360: *Apauelgye*, Gy. 1: 295; 1347: *Megyeweulg*, A. 5: 89) és Borsod (1341: *Haruztuswelgh*, HOkl. 230; 1339/356: *Iztringwlg*, A. 3: 540; 1332/414: *Wstarazwelgh*, Gy. 1: 759) vármegyékből; 6 Bars (1286/XVI.: *Bayka wewlghy*, Gy. 1: 426, 447; 1286/XVI.: *Horouwelghy*, (Gy. 1: 447; 1330: *Narrasweulg*, Gy. 1: 413, 428); 3 Bihar (1256/284//572: *Sasweolgy* Gy. 1: 675; 1342: *Vizesweg [l] : -welg ?*], J. 348); 2 Bodrog (1335/355: *Woszawwelgh*, Gy. 1: 696, 705; 1211: *Furizuelgi*, Gy. 1: 706); valamint egy Bács vármegyéből (1338–40/PR.: *Nogeeg*, Gy. 1: 227).

2. A TESz. szerint **aszó** szavunk legkorábbi előfordulása 1055-ből való, a Tihanyi Apátság Alapítóleveléből: „*nogu azah fehe rea*” (TA.), a névanyag legkorábbi adata ennél korábbról, 1015-ből származó Baranya vármegyei Bátatöve határában említett hely, az *Aszó feje*, itt azonban a dátum bizonytalan. Jelentését a TESz. ’kiszáradt folyómeder’-ként határozza meg. A SzófSz és az ETSz szerint száraz völgyet

jelent. Az ÉrtSz alapján pedig 'vízmosta száraz völgy, horhos'. Tehát a jelentés meghatározásában a szakirodalom véleménye megegyezik.

Eredetét tekintve a TESz. szerint származékszó, alapszava és kialakulási módja azonban vitatott. – „Az –ó kicsinnyítő vagy nagyító képzővel alakult egy kiveszett *asz 'rét, pataktól átszelt rét' szóból. Ez ősi örökség a finnugor korból; vö.: zürj. Lu. *ad''z* 'száraz rét'; észt *aas* 'patak melletti rét'. A finnugor alapnyelvi alak **aca* lehetett”. Míg a TESz. szerint az aszó földrajzi köznévkialakulására az *aszik* ige csak hatott, addig az ETSz. ebből az igéből eredezteti. Hiszen az *aszik* jelentése szárad, mint ahogyan a folyómeder is kiszárad, kiaszik, és ennek eredményeképpen jön létre az aszó. A SzófSz. az ugor eredetű *aszik* 'kiszárad' ige igeneveként nevezi meg, mint ahogyan az ÉrtSz. is. A magyarázat elfogadható, hiszen az *aszó* szakirodalomban megadott jelentés alapján a kiszáradás eredményeképpen jött létre.

Az aszó szavunk 12 alkalommal fordul elő a vizsgált névanyagban. Bihar vármegyében 5 alkalommal helynévi utótagként (+1214/334: *Kewes ozow*, Gy. 1: 643; +1214/334: *Nogeošov* Gy. 1: 624; 1256/284//572: *Vluozoun* [olv.: *Vluozou*], Gy. 1: 675); Abaúj vármegyében egy alkalommal önállóan, valamint három alkalommal helynév utótagjaként (1341: *Azow*, A. 4: 163; 1337: *Ozowfew*, A. 3: 399; 1243: *Rusozo*, Gy. 1: 79); Baranya vármegyében helynév előtagjaként (+1015/+158//403/PR.: *Azaufey*, Gy. 1: 281) és Bodrog vármegyében szintén helynév előtagjaként szerepel (1335/355: *Woszawwelgh*, Gy. 1: 696, 705).

.

3. Szád szavunkkal a HA adatai szerint 1236-ban Bihar vármegyében találkozhattunk először a *Naržad* (Gy. 1: 628) helynévben ahol utótagként szerepel. . A TESz. és az OklSz. ennél korábbi 1055-ös adatot közöl elsőként a TA-ból: „*terram que duabus continetur uiis. quarum una uacatur zíget zadu*”

Jelentése 'hegyszorosnak, völgynek kezdete, bejárata' (TESz. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár), 'nyílás' (ETSz.). Szabó Géza szerint elsődleges jelentése a 'hordó nyílása', majd átvitt értelemben egyéb üregek nyílása, pl.: barlangé, bányáé (1883: 133).

Eredetét tekintve megegyeznek a vélemények, mindegyik forrás származékszónak tartja, a *száj* szavunk *d* nélküli változatából magyarázza, tehát belső fejlemény.

E földrajzi köznevekre mindösszesen 6 adat van a névanyagban. Baranya vármegyében 2 (1347: *Chabazurduka zada*, A. 5: 88; 1288/302: *Zurdukzad*, Gy. 1: 315); Bars (1342: *Zyluazad*, A. 4: 288); Bihar (1236: *Narxad*, Gy. 1: 628); Bereg (+?1248>393: *Othaksada*, Gy. 1: 537) és Arad (1337: *Zad* Gy. 1: 163, 175–6) vármegyékben egy-egy alkalommal fordul elő. Csupán Arad vármegében szerepel önállóan, a többi esetben vagy alapalakban (*Nyár-szád*) vagy birtokos személyjeles formában (*Otak szádja*) helynevek utótagjaként fordul elő.

Összefoglalva erről a három földrajzi köznevekről elmondhatjuk, hogy ősi örökség a *völgy* az urali, az *aszó* a finnugor korból, a *szád* pedig a *száj* szavunk származéka. A *völgy* jelentése hegyek, magaslatok közötti alacsonyan fekvő terület. *Aszó* szavunk kiszáradt folyómedret jelöl, a *szád* pedig völgynek a bejáratát. Leggazdagabban a *völgy* földrajzi köznév adatolható, mely az ország egész területén elterjedt. Az *aszó* lexéma az észak-keleti, valamint a déli vármegyékben használatos. Legritkábban *szád* szavunk fordul elő egymástól a fentebb említett egymástól távoli területeken.

2.2. Mélyen fekvő területek, gödrök nevei

1. Az **árok** földrajzi köznév 15 helynévben fordul elő. Leggyakrabban és legkorábban önállóan szerepel (9), később 2-szer előtagként (*Árok-szeg*, *Árok-szege*, Csanád vm., 1211), majd a 14. század elején, 1322-ben olyan adatokat is találhatunk, melyben az *árok* köznév helynevek utótagjaként szerepel (*Benke-árka*, *Hosszú-árok*, *Nagy-árok*). A HA legkorábbi adata a 1015-ből való *Aruk* (Gy. 1: 330), bár a dátum bizonytalan. A szakirodalom (TESz., ETSz., OklSz.) ennél későbbre, 1055-re teszi a szó első előfordulását.

Jelentésére vonatkozóan a vélemények teljesen egybehangzóak, mindegyik forrás 'vízelvezető csatorna'-ként nevezi meg (TESz., ETSz., MNyTSz., SzófSz.).

Etimológiáját tekintve az *árok* korai átvétel, az ótörök nyelvből származtatható. Ennek bizonyításául szolgál több, a török nyelvcsalád nyelveiben fellelhető megfelelő, mint az ujug *ariq*, a kirgiz *arık*, kazár *arık*. E nyelvekből származó szavak jelentése ugyancsak 'csatorna'. Azonban nem csak a megegyező jelentés, hanem a szó hangalakja is alátámasztja az átvételt, hiszen az ótörök *ariq* szóból szabályos hangmegfelelésekkel levezethető a magyar *árok* szavunk kialakulása feltehetőleg a következőképpen zajlott: *áruk* > *árk* > *árok* (TESz., ETSz.).

Az átvétel időpontjára csak az ETSz. tesz utalást, miszerint a szó a honfoglalás előtti időkben került be nyelvünkbe. Az állítást elfogadhatónak tartom, hiszen a 11. században már elterjedt volt a szó használata, ami valószínűsíti, hogy nyelvünkbe jóval korábban kerülhetett be.

Legelterjedtebb Baranya (+1015/+158//403/PR.: *Aruk*, Gy. 1: 330, 406) és Bihar (1322/338: *Benkearuka*, Gy. 1: 692) vármegyékben, itt 4-4 helynévben adatható, de megtalálhatjuk még egy helynév elemeként Csanád vármegyében (1211: *Aroczeg*, Gy. 1: 864); két helynév utótagja és egy előtagjaként Borsod vármegyében (1339/356: *Hozyuaruk*, A. 3: 540; 1192/374/425: *Nogaroc* ~ *Nogaruc*, 1206: *Nogaruk*; Gy. 1: 201; [1067 k.]/267: *Arukscegui*, Gy. 1: 236).

2. Az *áj* földrajzi köznévi legkorábbi adat a névanyag szerint Bodrog vármegyéből mutatható ki, itt található meg két mélyút: *Galamb ája* és *Péter ája* (1224) nevének utótagjaként.

Az OklSz. adatai szerint a szó első előfordulása 1055: „Exinde ad *aiu...*” . Jelentése földrajzi köznévként 'mélyút', ezzel egyetért a TESz. is, mely *aj* alakban adja meg a lexémát.

Eredetét tekintve nem sok adatunk van. A TESz feltételezi, hogy ősi örökség a finnugor korból, valamint hogy az *ás* és *váj* szavak összekeveredése útján jött létre, ami szolgálhatott a földrajzi köznévi értelem szemléletbeli alapjául.

Áj szavunk mindössze 4-szer fordul elő a vizsgált névanyagban, 1 alkalommal helynév előtagjaként Abaúj vármegyében (1255: *Ayfeý* Gy. 1: 98); 3 alkalommal pedig utótagként, Bodrog vármegyében (1224/291/389: *Golombaya* Gy. 1: 696, 715;

1224/291/389: *Peteraya* Gy. 1: 696, 715); valamint Bihar vármegyében (1245: *Huzyoi*, t., +1245/270: *Huzuoy*, Gy. 1: 448). Az ország különböző részein, egymástól távoli vármegyékben adatolható.

3. Lyuk szavunkra önmagában földrajzi köznévként szereplő adatot a névanyagban nem találtam, viszont helynév utótagjaként első adata feltehetően 1015-ből való (*Rowazluk*). A későbbiekben is inkább utótagként fordul elő, csak egyetlen olyan esetet találtam, mikor előtagként szerepel: *Lyuk-malom* (1341). A TESz. a legkorábbi előfordulását szintén 1015-ből a fentebb említett forrásból közli: „ab oriente terminatur Nogaruc, ab austro *Rowozluk*”. Elsődleges és legkorábbi jelentése a TESz. és az ETSz. szerint ’üreg’, ’nyílás’ jelentése csak később, a 14. század végén alakult ki. Eredetével kapcsolatban a vélemények megegyeznek, mindegyik általam felhasznált szakirodalom egybehangzóan ősi örökségnek tekinti (TESz., ETSz., SzófSz.). A TESz. szerint a finnugor, esetleg az uráli korból származtatható, míg az ETSz. és a SzófSz. egyértelműen finnugor kori örökségnek tekinti. Előzményének a finnugor (? urali) **loβkke* alapalakot vélik, melynek jelentése szintén ’lyuk, nyílás, barlang’. A **loβkke* alapalakból a magyar *lyuk* szó kialakulása máig tisztázatlan.

A vizsgált névanyagban a *lyuk* földrajzi köznévi 15 alkalommal fordul elő helynév elemeként vagy önállóan. Leggyakoribb két egymástól távoli vármegyében, Baranyában 5 (1015/+158//403/PR.: *Nouozluk* [olv.: *Rovozluk*] Gy. 1: 379; 1329/XIV.: *Roazlyck*, Gy. 1: 326; 1330/409: *Rouazlyuk*, Gy. 1: 285) és Biharban 5 (1310: *Lyuk*, Gy. 1: 616; 1334: *Luk*, J. 239); 1338: *Lywkashalm*, J. 362, Károlyi 1: 130) helynévben; 2-2 adat van Bodrog (1208/395: *Ruozlicu*, Gy. 1: 714; 1338/439: *Rouazlyuk*, Gy. 1: 719) és Abaúj vármegyékben (1270/272: *Rowozlyk*, Gy. 1: 83; 1320: *Roazliuk*, Gy. 1: 83) és 1-1 Borsod (1333: *Lyukaskew*, Gy. 1: 805); valamint Bács vármegyében (1346: *Rouozlyk*, Iványi 3: 98, 156, A. 4: 587)

4. Verem szavunk előfordulására csupán 4 adatot találtam, melyek közül a legkorábbi az önmagában álló Baranya vármegyében lévő *verem* (+1015). Szintén Baranya valamint Bars vármegyében szerepel a szó helynév utótagjaként a 13. században. (*Fokos-verem*, 1251, Baranya; *Poklos-verem*, 1234, Bars). Ebből a néhány

adatból is levonhatjuk azt a következtetést, hogy *verem* szavunk a 13. századnál jóval korábban kerülhetett be nyelvünkbe. Legkorábbi jelentése a TESz. szerint 'földbe ásott nagyobb gödör'. Ez ETSz. és a TESz. alán eredetét valószínűsíti, alátámasztva az oszét nyelvben meglévő *ũærm, ũorm, orm* szavakkal. Ez ETSz. az oszét szót egy további iráni eredetű *warm* szóra vezeti vissza. A magyarba bekerülve a hangzótoldó szavak csoportjába illeszkedett be, mive az *-rm* szóvégi mássalhangzók torlódását egy betoldott magánhangzó oldotta fel.

A mélyen fekvő területek, gördrök nevei csoportot az árok, áj, lyuk és verem szavak képezik. Mindegyikük a föld felszínénél mélyebb helyet nevez meg. A két leggazdagabban adatolható az árok és a lyuk, melyek a nyelvterület észak-keleti valamint déli részén szerepelnek helynevekben. Az árok 'vízelvezető csatornát' jelent és török eredetű, míg a lyuk jelentése 'üreg, nyílás' és ősi örökség. Gyéren adatolhatók és talán nyelvjárási szavak a 'mélyút' jelentésű áj és a 'földbe ásott nagyobb gödör' jelentésű verem. Az áj feltételezhetően ősi örökség, a verem pedig alán eredetű. Ezeknek a területeknek az elnevezésére tehát nem csak belső keletkezésű neveket alkalmaztak, hanem más nyelvekből is vettek át a hely megnevezésére szolgáló lexémákat.

3. Határnevek

3.1. Gazdaságtörténeti nevek

1. A **mező** földrajzi köznévi névanyagban, legkorábban Bihar vármegyében adatolható az 1214-es hamis okevélből. Legkorábbi előfordulását a TESz., az ETSz. és az OklSz. közlése szerint azonban a Tihanyi Alapítólevélben találhatjuk meg: „posthec ad bagat *mezee*”. Szintén a TESz. alapján jelentése 'szabad tér, sík terület; falusi birtok'; a 'legelő, rét, fű' jelentése, csak később, 1440-től adatolható. Az ETSz. szerint azt a földterületet jelölte, mely takaróba szokott öltözni. A Czuczor-Fogarasi szótár 3 jelentését adja meg, mely szerint: „Szélesebb értelemben, valamely csupasz, kopasz,

kopár testnek földője, leple, takarója”. Szorosabb értelemben a „földből kinövő s annak kérgét, külsejét lepel gyanánt eltakaró fütömeg”, valamint „nyílt térség, melyen fák nincsenek, csak fű, gyep, pázsit, különösen legelő”.

A szakirodalom véleménye a szó eredetével kapcsolatban egyértelmű és egybehangzó, nyelvi bizonyítékokkal alátámasztott. Minden forrás (TESz., ETSz., CzF.) származékszónak tekinti a *mez* ugor kori alapalakból és példaként a vogul *mes-*, *mas-* *mess-* 'ruház', *mas-* 'felölt, felruház' szavakat idézik. Az ugor alapalak **meće* ~ **meše*. Ehhez a *mes-* tőhöz járult a magyar nyelvben a folyamatos melléknévi igenévképző. A 'felruház, ruhát ölt' jelentésű igei alapalakból keletkezett igenévből a főnévi jelentéstapadással jött létre, és ez a folyamat idézte elő a *mező* szavunknak a 'földterület, mely növényi takarót ölt, illetve az a növényzet, melyet a föld magára ölt' jelentését.

A *mező* szó 9-szer fordul elő a vizsgált névanyagban. Bihar vármegyében 4 (+1214/334: *Nyr Mezew*, Gy. 1: 624; 1341: *Tuissesmeze* J. 223; 1264/298/572: *Damusuemezew*, Gy. 1: 600; 1256/284//572: *Kysmezewd*, Gy. 1: 675) helynévben találjuk meg, ahol mindegyik adatban helynév utótagjaként szerepel, mint ahogyan a Bereg vármegyei adatokban is, ahol 2 helynév utótagjaként áll a *mező* szavunk (1282/379: *Huzeumezeu*, Gy. 1: 537; 1299: *Kusmezeud*, Gy. 1: 545); 1-1 alkalommal fordul elő továbbá Bodrog (1320: *Mezeu Humuch*, Gy. 1: 696, 725); Baranya (1330: *Zekmezeu*, Gy. 1: 339); Abaúj (1341: *mezeuforka*, A. 4: 123); valamint Borsod vármegyében (1325/347: *Kekmezeu*, camp. ~ *Keekmezeu* Gy. 1: 789). Csupán két olyan adatot találtam, melyben a *mező* szavunk helynév előtagját képezi (*Mező-farka*, Abaúj, 1341; *Mező-homok*, Bodrog, 1320).

2.Rét szavunkra a névanyag legkorábbi adatát a Baranya vármegyei *Fehér-rét* helynévben találjuk meg (+1077-95), ám hamis oklevélben. A TESz. ennél jóval későbbi, a hiteles oklevélből való 1210/1271-es adatot közli első előfordulásként: „Contulimus...de terra *Rethi* terram ad culturam dum aratorum sufficientem”. Jelentését legrészletesebben a CzF. szótár magyarázza, mely szerint: „Oly mezőföld, melyet használnak, vagyis szénát, sarjút termő föld, mely legelőül szolgál, de amelyben a részek tisztán megkülönböztethetők”. Megad még a CzF. 'valaminek a része' jelentést is, amely

részesség alapfogalom bennefoglaltatik az imént idézett jelentésben is. Mind az ETSz., mind a TESz. a szó legkorábbi jelentését 'kaszáló, legelő'-ként definiálja.

A földrajzi köznévi eredetének meghatározására csak a CzF. tesz kísérletet, felteszi német, illetve finnugor kori származását egyaránt, ám ezeket a feltevéseket a TESz. és az ETSz. egyértelműen elutasítják, és a szót ismeretlen eredetűnek tekintik.

A rét földrajzi köznévi előfordulása az ország északi, észak-keleti és középső részére jellemző. A névanyagból 13-szor adathozható. Kétszer Békés (1295/423: *Kwzpreth*, Gy. 1: 510; 1295/423: *Teluklabreth*, Gy. 1: 510.); 2 alkalommal Abaúj (1256: *Kyusret*, Gy. 1: 40, 124; 1327: *Syhocarete*, Gy. 1: 101), háromszor Bihar megyében (1320: *Outqu[r]ete machara* Gy. 1: 622; 1327/589: *Narasreth*, Gy. 1: 636; +1214/334: *Scebin Reth*, Gy. 1: 643, 666); ezeken túl továbbá 2 Árva (1325: *Breztouarete*, Gy. 1: 197; 1323/324: *Jeszenowa rite* Gy. 1: 196); 1 Baranya ([+1077–95]>+158//403/PR.: *Fecherech* [olv.: *Fechereth*], Gy. 1: 371); 2 Borsod (1281/792: *Nadas reth*, BAZOkI. 16; 1313/339: *Poprethe*, Gy. 1: 799) és 1 Bereg (1300>379: *Thizerethfelde* RegArp. 4323) vármegyei adatot találtam.

3. A láz legkorábbi előfordulása a TESz. alapján 1093 körülre tehető: „Quartum praedium est, quod uocatur *lazi*” (PRT. 1: 519), az OklSz. azonban ennél jóval későbbi, 1259-es szórványt közöl: „Quidam locus apertus *Nadoslaz* vocatus”. Elsődleges jelentése 'tisztás, szénatermő hely, rét' (TESz.); az OklSz. árnyalatnyi elhelyezkedésbeli különbséggel ugyanezt a jelentést tulajdonítja neki: „fensík, erdei tisztás, hegyi legelő vagy kaszáló”. HEFTY GYULA ANDOR viszont elsődlegesen az 'irtás' jelentést nevezi meg, maj az OklSz által a szónak tulajdonított jelentést is közli (1911: 263).

Egyértelmű szláv eredetét a szerb-horvát *láz*, a szlovén *láz*, a szlovák *laz*, valamint az ukrán *лаз* szavak támasztják alá, valamint az is, hogy a szó valamennyi szláv nyelvben megtalálható, lényegét tekintve ugyanolyan jelentésben (TESz). HEFTY is szláv jövevényszónak tekinti, azonban ő nem nevez meg átadó nyelvet (1911: 263), mint ahogyan KNIEZSA ISTVÁN szerint is egy szláv *лазъ* alakból származtatható (1949: 103).

Láz szavunkra mindössze két adatot tartalmaz a névanyag, melyek közül egyik önmagában, Abaúj vármegyében (1289/291: *Laaz*, Gy. 1: 336), a másik pedig helynév utótagjaként Bihar vármegyében (1256/284//572: *Lopuhuslaz*, Gy. 1: 675) található.

4. Parlag szavunk legkorábban Abaúj vármegyéből, 1317-ből adatolt a *Tövises-parlag* helynévben. A TESz., az ETSz., a SzófSz. és az OklSz. első előfordulását 1223. évi szórványból közlik: „Inde ransiens fluuium uadit ad *poroluc*”. A szó jelentésének meghatározásában szintén megegyezik a források véleménye, minden munka ’műveletlenül hagyott terület’-ként definiálja.

A szó eredete sem képezi vita tárgyát, hiszen egyértelmű szláv jövevényszó, amit a bolgár *пpелoз*, a szerb-horvát *prijélog*, a szlovén *prélog* és valamennyi szláv nyelvben meglévő szó bizonyítja. A szlávban a szó az igekötős összetételek csoportjába tartozik, ahol a **per* igekötő és a *logь* ’fektetés’ jelentésű főnév összetételéből a szláv nyelvi jelentése ’átfektetett föld’, ami a háromnyomásos gazdálkodásra utal. A TESz. valószínűsíti, hogy a magyar *parlag* szavunk közvetlen forrása valamely déli vagy nyugati szláv nyelv lehetett. Az átvételt a magyarban hangrendi kiegyenlítődés kísérte.

Parlag szavunkra a 14. század első feléből találunk két adatot Bars (1343: *Megesporlagh*, ÓmOlv. 162) és Abaúj (1317: *Tuissespalag*, Gy. 1: 148.) vármegyéből, ahol helynevek utótagjaként szerepel.

5. A tarló lexéma első előfordulását a TESz. és az ETSz. az 1212-ben valószínűsíti: „ad *Tarlofew* tansiens maguam viam”. Az OklSz. szerint először 1233-ban adatolható a szó: „Tansit ad uallen ad Vrmand *torloa*. Elsődleges jelentése ’szántóföld’ Budenz Józseffel is egyetértve (1810: 89), melyből később alakult ki a ’föld, melyről levágták a gabonát’ jelentés.

A források mindegyike török eredetűnek tekinti, feltételezi, hogy még a honfoglalás előtti időkben az ótörök nyelvből a földművelési terminológia elemeként került a magyarba. Eredetének bizonyítékául szolgálnak a csagatáj *tarlay*, a tatár *tarlau* és az oszmán-török *tarla* szavak. Nyelvünkbe a *tarlag* alak kerülhetett be.

Tarló szavunkra mindössze egy adat van a vizsgált névanyagban, az 1077-ből Baranya vármegyéből való [+1077–95]/+158//XV.: *Radtarloua*, Gy. 1: 371).

A határnevek csoportjába tartozó gazdaságtörténeti nevek alkategória 5 lexémát foglal magába, ezek a *mező*, *rét*, *láz*, *parlag*, *tarló*. Mindegyik szó jelentése valamely művelést takar. Eredetét tekintve a *mező* egyértelműen ősi örökség, a *rét* viszont ismeretlen eredetű. A *láz* és *parlag* szavaink szláv eredetűek, a *tarló* pedig valamely török nyelvből származik, amit szláv, illetve török nyelvi alakokkal lehet bizonyítani. Területi elterjedtségében jelentős különbséget mutatnak. Míg a *rét* és a *mező* szavunk gyakran előfordul a korai ómagyar kori helynevekben, addig a *láz*, a *parlag* és a *tarló* szavaink csak nagyon ritkán adatolhatók.

3.2. Talajtakaró minőségét jelentő földrajzi köznév

1. A **homok** szó első előfordulása pedig a Tihanyi Apátság Alapítóleveléből való „hinc enim adfuegnef *humuc*. poitea ad cuef *humuc*”. (TESz., ETSz., OklSz.). Finomszemcsés laza talajtakaró réteg, melynek jelentését a TESz. 'Sand, Sandboden'-ként adja meg.

Honfoglalás előtti török jövevényszavaink körébe tartozik, talán még az urali őshazában került be nyevünkbe. Eredetét alátámasztják a török nyelvekben meglévő, hasonló hangalakú és azonos jelentésű szavak, pl.: csagatáj *qumaq*, altaji *qumaq*, jakut *kumaχ*, mely szavak egy *qum* alapszóból alakultak *-k* képzővel. A magyarban már egy ilyen képzős alak, *qumaq* kerülhetett be. A szóeleji *q – h* megfelelés meggyőzően érvel a török eredet mellett, hiszen a török *-k* teljesen szabályosan alakult *χ*-vá ami pedig részt vett a *χ > h* alakulásban. Nem magyarázható azonban ilyen egyértelműen a szóbelseji török *a* hogyan alakult a magyarban *o*-vá, talán zártabbá vált, hangsúlytalan szótagbeli elhelyezkedése miatt.

Hét adatban fordul elő a *homok* földrajzi köznévkünk, mely adatok közül 6-ban utótagként szerepel Borsod (+1194/[1230 k.]: ad *priorem homoc* Gy. 1: 801); Bodrog (1320: *Mezeu Humuch*, Gy. 1: 696, 725; +1194/[1230 k.]: *Weguhomoc* Gy. 1: 801); és Bereg (1343: *Kerehomuk*, Károlyi 1: 152; 1342: *Zaruashomok*, Z. 2: 36; 1344: *Tornahomoka*, Z. 2: 99) vármegyékben, egyszer pedig önmagában találjuk meg egy Bihar vármegyei helynévben (1347: *Humuk*, hortus J. 323).

4. Bokrok, erdők nevei

1. Baranya vármegyében 1296-ban *Nagy-berek* az első olyan helynév, melyben **berek** földrajzi köznevünk utótagként szerepel. A szakirodalom szerint először 1158-ban fordult elő: „Ticesimaoctava *Berkust*” (TESz.), valamint 1193-ban: „Inde ad Sag *berk*”. Jelentése 'liget' (TESz.).

Eredetére vonatkozólag két elképzelés létezik. A TESz. felteszi, hogy *ber-*alapszava ősi örökség, mely elképzelést alátámaszja a votják *pera* 'puha fekete sár, mellyel a posztót festik', valamint a *ber-gop* szavakkal, aminek 'mocsártócsa' jelentése van. Másik feltevés szerint szláv eredetű, amit a szerb-horvát *breg* 'domb, part' és az orosz *беpeз* 'part' szavak hivatottak alátámasztani. Jelentéstani szempontból egyik elmélet sem elfogadható, ezért a szót ismeretlen eredetűnek kell tekintenünk.

Berek földrajzi köznevünk a vizsgát névanyagban hat alkalommal fordul elő. Egyszer önmagában, egyszer pedig helynév utótagjaként Abaúj vármegyében (1320: *Monyoroseberek* ~ *Monyrousberek*, Gy. 1: 83; 1298: *beruk*, Gy. 1: 116), kétszer önállóan, egyszer pedig utótagként Baranya vármegyében (1296/324: *Nogberuc*, Gy. 1: 304; 1270/350: *Berek*, Gy. 1: 283; 1329/394: *Berky*, Gy. 1: 351); és ugyanilyen névszerkezeti megoldásban szintén két névben találjuk meg Bars vármegyében is (+1209/XVII.: *Hizerberek*; Gy. 1: 448, 480); 1265: *Beruk*, Gy. 1: 425).

2. **Eresztvény** szavunkra a névanyag legkorábbi adata a Bars vármegyei *Eresztvény* 1231-ből. Jelentése 'fiatal, sarjadó erdő' (TESz.). Az OklSz. és a TESz. szintén ezt az adatot adja meg a szó első előfordulásaként: „Dimidiam partem saltvs qui wlgo *Erestuen* dicitur”. Az *ereszt* alapszóból származik, abból alakult *-vény* képzővel. Az alapszó jelentése 'sarjad, sarjadzik, hajt'.

A névanyagban 17 alkalommal szerepel *eresztvény* földrajzi köznevünk, melyből Abaúj vármegyében 4 (1316: *Bwdyherestwyn*, rub. ~ *Budiherestwyn*, rub, Gy. 1: 74, 87; 1284: *Erestwen* vocato, Gy. 1: 159; 1316: *erestwyn* ~ *herestwyn* dicitur, Gy. 1: 87; 1327: *erezthwen*, Gy. 1: 69); Baranya vármegyében 3 (1257: *erestwen*, Gy. 1: 375; 1324: *Herezteuyn*, Gy. 1: 282; 1341: *Remeteeresteueny*, Gy. 1: 317); Bars vármegyében 3 (1231: *Eresteun*, Gy. 1: 440; 1343: *Erestwen*, ÓmOlv. 162; 1234/364: *Erezthwen* ~ ad

1 *Ereztuen*, Gy. 1: 476); Békés vármegyében 1 (1326/327/380: *Ereztien*, Gy. 1: 509); Bereg vármegyében 2 (1344: *erezhuen*, Z. 2: 99; 1342: *Tulgeserezuen*, Z. 2: 36); Bihar vármegyében 1 (1322/338: *Ereztuen*, Gy. 1: 608); Borsod vármegyében 1 (1345: *erezhwen*); Csanád vármegyében 3 (1337: *Ereztuen*, Gy. 1: 835; 1350: *Ereztuen*, Zsilinszky 140; 1337 *ereztven*) adat található.

3. Irtvány szavunk mindössze egyszer fordul elő a vizsgált névanyagban, önmagában, Abaúj vármegyében (1298: ad finem *vr Tuan* ~ *yrtuan*, Gy. 1: 116). A TESz. és az ETSz. ennél korábbra, 1271-re teszi az első előfordulását: „siluas ipsorum communiter possiderent, exceptis purgationibus que *wrutua* dicuntur”. Az *irt* alapszó -*vány* képzős alakja, melynek jelentése ’növényt tömegesen kivág’.

Az *arat* szó elkülönült változata az *irt*, mely szavak ősi örökségnek tekintendők. Uráli alapalakja **šurε* lehetett. A magyar szó változatai közül eredetibb talán az *ort*, melyből kialakult az *arat* és az *irt* ige, melyek azonos jelentésűek és ebből az *irt* igéből -*vány* képzővel alakult ki az *irtvány* földrajzi köznévv.

4. Erdő szavunkra a névanyag első adata a Baranya vármegyei *Tölgy-erdő*, mely feltehetően 1228-ból való. A TESz. és az ETSz. ennél egy századdal korábbi adatot közöl első előfordulásként: „In vlla Atila Dius *Erdeid?*” (1138). A szó jelentését a német *wald* szóval magyarázhatjuk.

PAIS DEZSŐ szerint származékszó az *ered* igéből (1950: 102), melyhez folyamatos melléknévi igenévképző járult. Eredetileg csak a sarjadó fiatal erdőt nevezték így, később vált általánossá a magas fákból álló nagy csoport elnevezésére. Másik elképzelés szerint ősi örökség, melyet a votják *surd* ’erdőske, berek, liget’, valamint az ugyanilyen jelntésű zürjén *sord* szó bizonyít. A zürjén *sord* szó a magyar *erdő* lexéma **erd-* tövével egyeztethető (1912: 321).

Erdő szavunk 4 alkalommal fordul elő a névanyagban, melyek közül 1 Abaúj vármegyében (1270/272: *bykerdev*, Gy. 1: 40, 83); 2 adat Baranya vármegyében (1324: *Chererdeu*, Gy. 1: 282; 1330: *Erdeuhath*, Gy. 1: 300, Juhász, Táj. 74); valamint 1 Bodrog vármegyében található (1309/412: *Haraztherdew*, Gy. 1: 725).

5. A szintén 'erdő' jelentésű **kerek** szavunk, a 4-szer adatolható az általam vizsgált névállományban 'erdő' jelentésben, ahol mindegyik adatban helynév utótagjaként szerepel. A névanyag legkorábbi adata feltehetően a 1015-ből való *Kökény kereke*, ami Baranya vármegyében található. A TESz. 1055-ös első adatot közöl a TA-ból: „quę ducitur iterum admonarau *kerekv*”.

Jelentésének meghatározásában a szakirodalom véleménye egyértelmű és megegyezik. Mindegyik forrás szerint erdőt jelent.

Eredete szintén egyértelmű, hiszen a finnugor kori *ker-* alapszóból jött létre névszóképzővel. Finnugor kori származását bizonyítja a vogul *kir*, a finn *kierä* és más rokon nyelvi alakok. A *kerek* szavunk erdő jelentése feltehetően azon a képzeten alapul, hogy a fák körülveszik az embert, ha az erdőben van. KALMÁR ELEK szerint a *kerekedik* a *kél* gyakorítója és így a *kerék* és *kerek* annak –*ék* képzős származéka (1936: 86).

Területileg Bihar vármegyében adatolható 3 alkalommal (1327/589: *Holthneukereke*, Gy. 1: 636; 1327/589: *Medyeskereke*, Gy. 1: 636; 1236: *Sumkereke*, Gy. 1: 628) továbbá egy-egy alkalommal Arad (1325: *Chalakereke*, Gy. 1: 172) és Borsod vármegyében (1269: *Kukenkereke*, Gy. 1: 809).

A vizsgált névanyagban öt olyan földrajzi köznévi szerepel, mely 'erdőt' illetve 'bokrot' nevez meg. Ezek többsége ősi örökség, illetve valamely szavunk származéka: *eresztvény*, *irtvány*, *erdő*, *kerek*. A *berek* földrajzi köznévi eredete mindmáig ismeretlen. Leggazdagabban az *eresztvény* lexéma adatolható egyástól távol, de például Borsod, Bodrog és Békés vármegyékben kizárólag önállóan helynévként adatolható. A *kerek* és *erdő* szavunk leginkább a nyelvterület észak-keleti részén jellemző. A *berek* földrajzi köznévi pedig egymástól távoli megyékben fordul elő gyéren.

Felhasznált irodalom

- BALASSA ISTVÁN (1970): Földrajzi neveink és a földhasználati módok: NyÉ. 70: 209-213.
- BALÁZS JÁNOS (1963): A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében: ÁnyT. 1: 41-52.
- BALOGH LAJOS (1997): A földrajzi köznevekről: Kiss Lajos-Eml.: 36-39.
- BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR (1967): A magyar nyelv története, Bp., 384-389.
- BENKŐ LORRÁND (1947): A Nyármente földrajzinevei, Bp., 5-50.
- BUDENZ JÓZSEF (1871): Jelentés Vámbéry Á. magyar-török szóegyezéseiből: NyK, 67:127.
- DOMOKOS PÉTER (1971): Egy sajátos szócsoport keletkezésmódjáról: MNy. 66: 294-300.
- DRÓTOS ESZTER (2009): A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek az ómagyar kor helyneveiben, (kézirat)
- ETSz. (1914-30)= GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS: Magyar etymologiai szótár.
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára
- FEKETE PÉTER (1996): A kő köznév Felsőtárkány földrajzi neveiben, in.: Ünnepi könyv Domokos P. tiszteletére, Bp., 89-95.
- FNESz = Földrajzi nevek etimológiai szótára. Szerk.: KISS LAJOS. Budapest, 1988.
- FÖLDES LÁSZLÓ (1971): A telek 'földterület' jelentéstörténete. *MNy LXVII. 418–431*
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I (1963), II-III. (1987), IV. (1998). Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1965): Jövevényszó-vizsgálatok: NyTudÉrt. 50: 15-16.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911): A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben: Nyr. 40: 155-462.
- HEXENDORF EDIT (1956): A mar ige családja: MNy. 52: 440-450.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): Helyneveink nyelvi elemzése, Debrecen,
- HOFFMANN ISTVÁN (2004): Helynévtörténeti tanulmányok 1., Debrecen,
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj-Csongrád vármegye. Debrecen, 1997.
- KÁLMÁN BÉLA (1953): Magyar nyelvjárások, Bp.
- KALMÁR ELEK (1936): Kerek erdő: Nyr. 65: 85-88.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996) Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai.

Debrecen. 121.

- KÁZMÉR MIKLÓS (1949): Beszámoló a Zala vármegye keszthelyi járásában végzett földrajzinév-gyűjtésről: MNy. 45: 296–303.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1951): Ugar – parlag.: MNy. 47: 240-243.
- KISS LAJOS (1972): A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek: Nyr, , 250-251.
- KNIEZSA ISTVÁN (1950): Szláv jövevényszavaink a gazdasági élet köréből: MNy 46: 113-116.
- LAKÓ GYÖRGY (1965): Permi szófejtések: NyK. 47: 240-247.
- LŐRINCZE LAJOS (1910): Bérc~börc: MNy. 41: 22-26.
- LŐRINCZE LAJOS (1947): Mál: MNy. 43: 24-27.
- LŐRINCZE LAJOS (1947): — Földrajzineveink élete. Bp.
- MAÁ CZ ENDRE (1953): A térképek névrajza. Bp., 1953
- MARKÓ IMRE LEHEL (1981): Földrajzi köznevek a megyei földrajzinév-gyűjtésekben: MNyTK 160 (1981), p. 197.
- MELICH JÁNOS (1910): A magyar nyelv szláv jövevényszavai: MNy. 6: 395-401.
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1945): Hegy, fok: MNy. 41: 17-22.
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1947): Mart: MNy. 43: 244-246.
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1950): Mál, ság, sziget: MNy. 46: 119-123.
- NEMES MAGDOLNA (1999): A földrajzi köznevekről: MNyJ. 37: 331-340.
- NEMES MAGDOLNA (2005): Földrajzi köznevek állományi vizsgálata, (kézirat)
- NEMES MAGDOLNA (2003): Néhány völgy jelentésű földrajzi köznévk a magyarban.
- Magyar Nyelvjárások 41. Köszöntő könyv Nyirkos István 70. születésnapjára 459-464.
- NÉMETH GYULA (1913): Mongol elemek a magyar nyelvben: Nyr. 42: 242-243.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I-III. Budapest, 1967-1976. IV. Mutató. Budapest, 1984.
- ÚMTsz. = Új magyar tájszótár I-IV. B. LŐRINCZY ÉVA, Budapest, 1979-2002.
- PAIS DEZSŐ (1950): Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában: MNy. 46: 100-104.
- RESZEGI KATALIN (2004): Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben, in. Helynévtörténeti tanulmányok 1., 145-167.
- RESZEGI KATALIN (2003): Etimológiai és tipológiai vizsgálatok a régi magyar helynevekben (kézirat)

SZARVAS GÉZA (1883): Aprólékok: Nyr. 12: 132-134.

SzófSz=BÁRCZI GÉZA: Magyar szófejtő szótár, Budapest, 1991.

SZÓKE BÉLA (1953): Szó- és szólásmagyarázatok: MNy. 49: 202-203.

TÓTH VALÉRIA (1998): Ómagyar nyelvjárások és a nyelvföldrajz MNy, 119-132.

TÓTH VALÉRIA (2001): Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban, Debrecen,

TÓTH VALÉRIA (1998): Ómagyar helyneveink és a névföldrajz: MNyJ. 35: 119-132.

TÓTH VALÉRIA (1997): Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar
korban: MNyTK. 209: 262-5.

VÁMBÉRY ÁRMIN (1870): Magyar és török-tatár szóegyezések: NyK. 8: 109-189.